

Тема 1: Передумови виникнення подорожей і туризму в суспільстві.

Подорожі в стародавньому світі.

План

1. Предмет і завдання історії туризму.
2. Історичні етапи розвитку туризму.
3. Розвиток мореплавства у стародавній Фінікії.
4. Подорож стародавніх греків.
5. Подорожі у стародавньому Римі.
6. Розвиток інфраструктури для подорожуючих і традиції гостинності в стародавньому світі.
7. Значення мандрівництва в античні часи.

1. Предмет і завдання історії туризму

Історія туризму – це наука, яка вивчає подорожі та туризм, чинники їх появи та розвитку в суспільстві з найдавніших часів до наших днів.

Історія туризму в своїх дослідженнях спирається на допоміжні історичні дисципліни: археологію, нумізматику, етнографію. Історія подорожей і туризму тісно пов'язана з історією культури.

Завдання курсу «Історія туризму»:

1. розкрити витоки туризму в історії культури, прослідкувавши динаміку розвитку подорожей, їх мотиви, завдання та соціокультурні наслідки;
2. розглянути історію подорожей і туризму в зв'язку з певним типом культури, виявити особливості їх мотивації;
3. Прослідкувати зміни в географії подорожей і туризму різні періоди історії;
4. на основі опису традицій гостинності народів світу показати напрями формування системи гостинності;

5. виявити об'єктивні передумови становлення організованого туризму і зрозуміти тенденції його розвитку і національну специфіку;
6. розкрити особливості українського туризму, його історію на різних етапах, проаналізувати сучасний стан вітчизняного туризму.

Історія подорожей і туризму має свій понятійний апарат.

Основними термінами цієї науки є: подорож, мандрівник, прочанство, пілігрим, туризм. Турист, туристична послуга, туристичні ресурси, туристична індустрія, тур, гостинність.

Розглянемо найважливіші поняття в історії туризму: «подорож», «прочанство», «туризм». «гостинність».

Подорож – це пересування людей у просторі та часі.

Подорожі можуть мати характер військових походів. Масових міграцій, наукових експедицій, туристичних мандрівок та інших типів пересувань людей на значні відстанні.

Прочанство – це подорож з метою здійснення релігійних призначень та поклоніння святиням певної релігії.

Туризм у перекладі з французької мови дослівно означає: «мандрівка заради задоволення»; а турист – це людина, яка здійснює мандрівку.

Гостинність – це сукупність засобів розміщення, харчування і розваг для туристів, а також традиції прийому гостей в різних культурах.

2. Історичні етапи розвитку світового туризму.

Сучасна наука поділяє розвиток туризму на декілька етапів залежно від зміни наступних факторів:

- мотивації по подорожей;
- способу подорожей і розвитку транспортних засобів;
- кількості подорожуючих і охоплення туризмом різних верств населення.

За цими критеріями можна поділити шлях розвитку туризму на 4 етапи:

- 1- й, початковий етап. - до 1841 року;

2- й, етап становлення туризму як галузі, - з1841р до 1914;

3- й, етап формування індустрії туризму, - з1914 до 1945р.4

4- й, етап монополізації туристичної індустрії, - з 1945р. до наших днів.

Розглянемо більш детально шлях розвитку туризму від найперших його проявів до сучасного рівня.

Один з експертів Всесвітньої туристичної організації Джафар Джафарі в своїй праці «Феноменологія туризму» відзначає, що люди подорожували завжди.

Про це свідчать записи стародавніх народів, які населяли Середній і Далекий Схід та Середземномор'я.

Винахід грошей Фінікійцями і розвиток торгівлі, що почався в4-му тис. до. н.е., можна визначити як початок сучасної ери подорожей.

Як перших мандрівників можна виділити жителів Океанії та Середземномор'я.

В стародавній колисці Західної цивілізації подорожі з метою торгівлі, комерції, релігії, лікування або навчання були популярними ще з давніх часів.

З метою вивчення нових територій відправлялися в далекі подорожі стародавні учені (Геродот, V ст. до н.е) і дослідники інших країн (Піфей, VI ст. до. н.е.).

Починаючи з 776 р. до н.е. на Олімпійські ігри стікалися тисячі любителів спорту і шанувальників мистецтв не тільки з Еллади, але і інших держав Середземномор'я. До цього періоду відноситься і спорудження спеціальних великих будинків, в яких могли розміститися і відпочити атлети і глядачі.

Нагромаджені до початку нашої ери географічні дані про різні країни якнайповніше були висвітлені стародавніми географами Страбоном (63 р. до. н.е.-20 р. н.е.) і Клавдієм Птоломеем (90-168 рр. н.е.).

Стародавній Рим вніс свій внесок в історію туризму: Багатство, достаток і величезні території імперії були першорядними складовими,

необхідними для туризму. Римляни побудували прекрасну мережу доріг, по яких вони могли подорожувати на конях на відстань більше 100 миль в день, щоб подивитися знамениті храми в регіоні Середземномор'я, особливо піраміди і пам'ятки Єгипту.

Проте занепад римської імперії (1 ст.н.е.) супроводжувався і занепадом туризму. Протягом подальших століть і до середини XV ст. головним видом подорожей було паломництво європейців, які подорожували по святих містах континенту.

Наймасовіше пересування людей у середньовічній Європі відбувалося за часів хрестових походів, які здійснювалися європейськими рицарями з метою захоплення чужих багатств і територій.

Проте, не дивлячись на різні цілі походів і подорожей, всі вони об'єктивно розширювали географічні пізнання людини.

Докладні описи річок, морів, материків і країн залишили Марко Поло, Афанасій Нікітін, Васко да Гама, Христофор Колумб та ін.

В XVI ст. величезний континент Північної Америки досліджувався Іспанцями.

Незважаючи на розширення мети подорожування, розвиток напрямів і навіть будівництво спеціальних об'єктів для відпочинку, лікування, розваг та паломництва туризм як такий ще не має комерційної спрямованості.

Наступний період суспільного життя серйозно позначився на становленні туризму.

Перш за все, це було пов'язано з подальшим розвитком різних напрямків сфери послуг, одним з яких став туристичний бізнес. Тому початком 2-го етапу в розвитку туризму можна вважати 1841 рік, коли англійцем Томасом Куком здійснена перша комерційна туристична поїздка з Лейстера в Лафборо, під час якої було організовано перевезення залізницею 600 чоловік членів товариства тверезості з метою прогулянки. У 1847 році Томас Кук організував туристичне товариство, яке розповсюджувало білети (путівки) не тільки в Англії, а й за її межами.

Томас Кук вперше створив специфічний туристичний продукт – тур, уклавши угоди із залізничниками і пароплавними компаніями, готелями та ресторанами на обслуговування туристів.

Розвиток туристичної індустрії призвів до створення у 1898 році Міжнародної Ліги туристичних асоціацій.

Туристична активність була перервана Першою світовою війною, після закінчення якої туризм знову отримав свій розвиток. Так почався 3-й етап – етап індустріалізації туризму. Комерційна спрямованість діяльності туристичних фірм дозволяє говорити про туризм як про галузь бізнесу.

Після закінчення Другої світової війни туристична індустрія отримує ще більш могутній поштовх до розвитку. Міжнародна інтеграція, розширення міжнародного розподілу праці, відкриття кордонів, забезпечення більш легкого доступу в інші країни, розвиток транспорту і зв'язку, підвищення рівня життя широких верств населення – це ті загальні тенденції, які характеризують початок 4-го етапу. Але загальною характеристикою цього періоду може бути названа монополізація галузі туризму, тобто виділення її самостійну складову сфери послуг. В умовах зростання психологічних навантажень, інтенсифікації життя людей в індустріальних країнах туризм діє як ефективний засіб рекреації. З предмету розкоші він стає необхідністю населення високорозвинених індустріальних країн.

В середині ХХ ст. уряди багатьох країн світу звернули серйозну увагу на розвиток туризму, і в 1947 році розрізнені міжнародні туристичні організації були об'єднані в Міжнародний союз офіційних туристичних організацій (МСОТО). Його дійсними членами стали як державні, так і недержавні офіційні національні організації 116 країн світу.

Необхідність постійних міжнародних контактів з метою розвитку і координації туристичних обмінів, погодження політичних, економічних, соціальних і культурних аспектів діяльності стала причиною реорганізації в 1969 році згідно з резолюцією Генеральної асамблеї ООН неурядової організації МСОТО в міжурядову Всесвітню туристичну організацію (ВТО).

Статут ВТО прийнято 27 вересня 1970 р. Починаючи з 1980 року, цей день св'яткується як Всесвітній день туризму.

3. Розвиток мореплавства у стародавній Фінікії

Вже в стародавні часи народи Середземномор'я мали в своєму розпорядженні географічні описи, що давали загальні уявлення про сусідні території.

Однією з країн, які зробили вагомий внесок у розвиток подорожей та мореплавства, була Фінікія.

Фінікійці були відважними мореплавцями. Не було такого місця на узбережжі Середземного моря, де б не побували фінікійці. Але вони у своїх подорожах не обмежувалися тільки Середземним морем.

Фінікійцям належить цілий ряд географічних відкриттів. На думку вчених-істориків, вони першими дали назву материкам Європі та Азії (фінікійські назви *ереб* — захід та *асу* — схід).

Мотивами подорожей залишалися господарські (торгівля, будівництво) й пізнавально-розвідувальні потреби. Проте в ті часи вже з'явилися релігійні мотиви (паломництво до храмів) й мотиви, пов'язані з появою перших державних утворень (завоювання нових земель, укріплення державних кордонів, контроль за територією тощо).

Фінікійці першими вийшли у відкритий океан (Атлантичний) через Гібралтарську протоку, яку вони власне, і відкрили.

Фінікійці вперше в історії людства здійснили подорож навколо Африки – від Червоного моря до Гібралтара, за дорученням єгипетського фараона Нехо II у 609-594 рр. до н.е.

У V ст. до н.е. карфагенянин Ганон дослідив західне узбережжя Африки і відкрив Канарські острови, де була заснована колонія – Керна. Саме фінікійський флот обслуговував легендарного царя Соломона і персидських царів.

В результаті подорожей фінікійців були засновані такі міста-колонії: Тріполі, Сірт, Гібон, Карфаген. Довгий час фінікійці були монополістами в

торгівлі оловом, бурштином та дорогим хутром, що доставлялись із Північної Європи та Британських островів. І саме фінікійці дали назви двом материкам Старого Світу – Європа та Азія.

4. Подорожі стародавніх греків

Фінікійська морська держава знаходилася ще в zenіті слави, коли на кам'янистих берегах Балканського півострова вирости молоді грецькі міста-держави (поліси).

Греки не тільки перевершили фінікійців у галузі суднобудування, але й конкурували з останніми в колонізації Середземного та Чорного морів. Ними були засновані міста-колонії: Сіракузи, Марсель, Трапезунд, Херсонес та інші.

Значний внесок зробили грецькі вчені та мореплавці в розвиток науки про оточуючий світ – географії.

Перші подорожі по Атлантичному океану, за свідченням грецького історика Геродота, здійснив у 640р. до н.е. Колей. Далі всіх мореплавців на північ дійшов в IVст.до.н.е. (320р.) грек Пифей, який жив у грецькій колонії Месилії (сучасний Марсель у Франції). Він побував у країнах олова та бурштину, як називали тоді Британські острови, обігнув їх, довів що Британія – острів.

Невтомним мандрівником був давньогрецький історик Геродот (494-430 рр. до н. е.), який був родом з Галікарнасу. В результаті своїх подорожей він написав знамениту «Історію» в дев'яти книгах.

Зібрані до початку нашої ери географічні дані про різноманітні країни повно були викладені давньогрецькими вченими Стратоном (бл. 340р. до н.е. – 20 р. н. е.) та Клавдіє Птоломеем (90-168 р. н. е.).

У цей період визначилися «сім див світу», які слід було побачити: єгипетські піраміди, висячі сади Семіраміди у Вавилоні, статуя Зевса роботи Фідія в Олімпії, храм Артеміди в Ефесі, Мавзолей у Галікарнасі, Колос Родоський та Александрійський маяк. Крім перших двох див всі інші були плодами культури давньогрецької цивілізації.

У Стародавній Греції з розвитком міст (полісів) почався й розвиток подорожей, пов'язаних з торгівлею, державними потребами. На ті часи існувала розгалужена мережа шляхів, зв'язок між містами підтримували «гемеродроми» (денні гінці), для яких будувалися спеціальні притулки на відстані денного перегону на коні. Греки, які вели суспільний спосіб життя, дуже часто відвідували масові видовищні заходи, свята, мистецькі фестивалі та спортивні змагання. Найбільші й найвідоміші з них — це Олімпійські ігри, але були й інші — Пітійські, Істмійські, Німейські.

Під час таких масових заходів на території країни і сусідніх держав панував «священний мир», а подорожні знаходилися під охороною богів. Охоронцем шляхів, мореходів і подорожніх вважався бог Аполлон, а визнаним заступником мандрівників — бог Гермес.

На шляхах Греції ставилися «герми» — кам'яні брили, що служили і путівними знаками, і фетишами — охоронцями шляхів.

Безліч людей направлялися на свята на честь богів і просто до великих храмів: дізнатися про свою долю та дістати пораду в храмі Аполлона у Дельфах, поклонитися храму Афродіти в Коринфі або дістати зцілення у храмі Асклепія в Епідаврї. Останній набув статусу своєрідного курорту — цілющі джерела, притулки для розміщення прибулих, стадіон, театр на 17 тис. місць, галереї скульптур. Так з'явився лікувальний мотив для подорожей, що пізніше набув поширення в античному світі. У цей же період виник ще один мотив для подорожей — освітній. Країною, куди греки їздили продовжувати освіту, був Єгипет. Тут удосконалювали свої знання філософ-матик Піфагор, законодавець Солон, філософ Платон, а мислитель і філософ Фалес Мілетський навчався в Єгипті понад 20 років.

«Багато греків їздило до Єгипту — одні торгувати, другі — воювати, треті — просто подивитись країну», — писав у одній зі своїх книг давньогрецький історик і мандрівник Геродот (V ст. до н. е). Свої численні подорожі Геродот описав у дев'яти книгах, названих відповідно іменами дев'яти муз. У четвертій книзі («Мельпомена») він описував життя скіфів — мешканців

степів Північного Причорномор'я — їх звичаї, суспільний лад, побут. Одним з перших відомих історії мандрівників, поряд з Геродотом, був Ганон Карфагенський (V ст. до н. е.), який був посланий карфагенським сенатом на чолі великого флоту для колонізації нових земель в Африці. Його нотатки про подорож відомі як «Морська кругосвітня подорож Ганона». Серед мандрівників Стародавньої Греції було багато вчених, філософів, письменників. Вчений — грек Піфей (IV ст. до н. е.) здійснив морський перехід уздовж узбережжя Європи до Британії і проникнув на північ майже до Скандинавських островів. А його співвітчизник Страбон (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) після подорожей по Близькому та Середньому Сході, Південно-Східній Європі та Північній Африці уклав 17-томну «Географію», у якій були зібрані знання стародавніх греків про різні країни світу.

Історики вважають, що початок музеєзнавству був покладений видатним давньогрецьким вченим Аристотелем (IV ст. до н.е.). Учень Аристотеля Олександр Македонський після перемоги над персами послав своєму вчителю 30 талантів золота, на які Аристотель заснував природничий музей.

5. Подорожі в стародавньому Римі

На початку нашої ери римляни досягли значних успіхів у суднобудуванні. В 64р.н.е. іудейський історик Йосип Флавій відплив із Олександрії в Рим на кораблі, що вміщував 600 пасажирів. Римляни здійснювали свої морські подорожі, насамперед, з метою затвердження своєї політичної влади, і робили це, здебільшого, в межах Середземного моря. Але вони все ж виходили за його межі, досягли північної частини Британії – знову ж таки, з метою встановлення свого панування.

Найчастіше багаті римляни відвідували Єгипет і Грецію, з метою доповнити свою освіту, ознайомитися з відомими пам'ятками мистецтва, з метою розваг та оздоровлення. Особливою популярністю користувалися подорожі до місць з теплими мінеральними джерелами на півночі Апеннінського півострова.

У Стародавньому Римі все більшого значення набувають пізнавальні й освітні подорожі. Єгипет, Греція приваблювали римлян історією, пам'ятками. Римські патриції, нащадки багатих і знатних родин подорожували, продовжуючи освіту. Давньоримський державник, трибун Цицерон зізнавався, що набуттям своїх знань він великою мірою завдячує подорожам. Для зручності мандрівників з'явилися й путівники: опис «семи див світу», складений греком Антипатром з Сидону (II ст. до н. е.), карта «Ойкумени» Клавдія Птолемея (II ст. н. е.), «Опис Еллади» Павсанія (II ст. н. е.) тощо.

Як і греки, римляни надзвичайно любили масові видовищні заходи: ігри, імператорські свята, гонки колісниць. А на бої гладіаторів і циркові вистави до Риму збиралися тисячі глядачів з усіх країв імперії. Римська держава мала добре обладнану мережу шляхів. На шляхах і в містах будувалися таверни та заїжджі двори для подорожуючих, які вже тоді відрізнялися за комфортом і були орієнтовані на представників різних верств римського суспільства. У Стародавньому Римі значного поширення набули подорожі з метою лікування до цілющих джерел, на морські узбережжя. Залишки стародавніх курортів давньоримських часів збереглися на території Румунії, Болгарії, Швейцарії, Австрії, Франції. Відомий німецький курорт Баден-Баден виник на місці старовинного курорту Римської імперії Цівітас Аврелія Аквензис (III ст. н. е.). У Будапешті можна побачити залишки римського курортного селища Аквінкум. Для імператорів і патриціїв будували палаци на узбережжі та островах Середземного моря.

У Стародавньому Римі подорожі стали елементом культури, модою. Давньоримський державний діяч і письменник Пліній Молодший (I-II ст. н. е.) так писав про це: «Подорожуємо сушею і морем, щоби побачити щось, що не удостоюємо поглядом, коли воно знаходиться перед очима. Природа створила нас такими: надаємо перевагу тому, що далеко, і байдужі до того, що близько. Вочевидь, це пояснюється тим, що будь-яке бажання слабшає, якщо його легко задовольнити, або тим, що нас не хвилює те, що ми можемо

побачити, як тільки побажаємо. Якою б не була причина, але й у нашому місті, і біля нього є багато такого, чого ми не бачили, про що ми навіть не чули. Але якщо б це знаходилося в Греції, Єгипті чи в Азії, ми повинні були б знати про нього все, все прочитати та побачити те, що потрібно побачити...».

6. Розвиток інфраструктури для подорожуючих і традиції гостинності в стародавньому світі.

Однією з важливих причин будівництва доріг та прокладання морських та сухопутних шляхів була торгівля.

Середземне море було перехрестям багатьох торгових шляхів, і міста які знаходились на його узбережжі, процвітали. У залежності від виду основного товару, або країн – кінцевих пунктів шляху, з'явилися такі назви доріг: «Дорога пахоців»(перетинала з півночі на південь весь Аравійський півострів; «Великий шовковий шлях» (мав не тільки важливе торгове значення, а й політичне; вздовж цього шляху були облаштовані караван-сараї, в яких подорожуючі могли відпочити.). Пізніше, у III-VI ст. Частина Великого шовкового шляху використовувалась і як «Дорога пілігримів», по якій йшли будистські монахи із Китаю до Індії і назад.

Але найбільший захват викликають римські дороги. В Римській імперії була побудована мережа доріг, що покривала Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, Малу Азію, Близький Схід, Британію та Францію, Африканське узбережжя Середземного моря. В центрі цієї мережі доріг знаходився Рим. Саме з цієї обставини в античному світі з'явилося прислів'я: «Всі дороги ведуть до Риму».Однією з найвідоміших доріг, яка збереглася до нашого часу, є «Аппієва дорога».

Одним із найдавніших закладів, призначених для харчування подорожуючих, були таверни.

Більш досконаліми закладами для притулку подорожуючих можна вважати караван-сараї. На той час вони були справжніми готельними

комплексами, які включали загін для верблюдів, приміщення для ночівлі людей і були обнесені кріпосною стіною.

Ще в I ст.. до н. е. у Римській імперії виникли постійні державні подвір'я, які знаходилися одне від одного на відстані дня їзди на коні. В провінціях і Римі з'явилися перші готелі, які складали цілий комплекс з садом, басейном у внутрішньому дворі. залом для зустрічі високих гостей і окремими кімнатами. У римлян існувала певна класифікація готелів: для плебеїв – стабулярії, для патриціїв – мансіонери.

В Римській державі були приватні та державні публічні лазні та купальні. Мешканцям Риму крім звичайних Ван з холодною і гарячою водою у термах надавались морські та цілющі ванни Найбільшими у Римі були терми Каракали.

В I-II ст.. н.е. у римі були популярними подорожі з метою оздоровлення Цьому сприяло вивчення цілющих властивостей природних джерел і місцевостей з унікальним кліматом, розвиток медицини і добрі, відносно безпечні дороги. Завдяки цим чинникам з'явилися курорти.(Санкт-Моріц, Баден-Баден).

Удосконаленню інфраструктури для подорожуючих сприяли свята і видовища античності.(Олімпійські ігри, римський Колізей).

В ще в епоху античності стали з'являтися перші путівники та карти, які були орієнтовані по сторонах світу, розраховані на подорожуючих, що бажали ознайомитись з культурою, пам'ятками історії та архітектури інших країн.

7. Значення мандрівництва в античні часи.

Історичне значення подорожей в античні часи полягає в тому, що:

- 1.розвивались науки про оточуючий світ, культура та мистецтво;
- 2.здійснювались географічні відкриття та освоювались нові землі;
- 3.встановлювались економічні та культурні відносини між народами.

Однією зі складових історії культури, які надають інформацію про подорожі та пов'язані з ними традиції, є *міфологія*. У міфах і легендах різних

народів діє чимало богів, які допомагають мандрівникам, охороняють шляхи-дороги та героїв, що здійснюють подорожі. В античній міфології найпопулярнішим героєм-мандрівником вважається *Одіссей*, а одним з найбільш активних та впливових божественних покровителів подорожуючих — Гермес (син верховного бога Зевса, у римській міфології Гермеса називали Меркурієм). У християнстві місце

Гермеса заступив святий Миколай Чудотворець, який вважається покровителем мандрівників, мореплавців, школярів, а в наш час, відповідно, студентів і туристів. Святий Миколай — це реальна особа, він жив у IV ст. н. е. і здійснив декілька подорожей, в яких ним було здійснено багато чудес по спасінню кораблів і мандрівників. Мощі святого Миколая зараз знаходяться в італійському місті Барі, яке стало одним з важливих центрів прочанства.

В давнину вважалось, що людина, яка подорожує, знаходиться під особливим заступництвом богів. Людина, як вірили багато віків тому, звільнюється від багатьох гріхів, завдяки труднощам подорожі, тобто ці труднощі розглядалися як такі, що мають «очищуючий» ефект.

Якщо проаналізувати життя більшості засновників релігій (Лао-цзи, Конфуція, Будду, Ісуса Христа і т. д.), а також відомих філософів і вчених, то ми побачимо, що вони багато подорожували, і це не тільки загартовувало їх тіло і волю, але давало їм знання про оточуючий світ, знання мов, людей, допомагало набувати мудрості.

Питання для самопідготовки

1. Що вивчає історія туризму?
2. Назвіть основні терміни історії туризму
3. Чому мандрівництво можна вважати джерелом виникнення туризму?
4. Назвіть та охарактеризуйте основні історичні етапи розвитку туризму в суспільстві
5. Які чинники вплинули на розвиток туризму?

6. Який вклад в світову науку давньогрецьких мандрівників Геродота і Страбона?
7. Яка основна мета подорожей у стародавньому світі?
8. Завдяки чому поширювалися подорожі в стародавньому світі?

Список рекомендованої літератури

1. Воронкова Л.П. История туризма / Л.П.Воронкова – Москва – Воронеж: «МОДЭК», 2001. – 303 с.
2. Сокол Т.Г. Основы туристической деятельности: учебник / Т.Г. Сокол – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
3. Соколова М.В. История туризма / М.В. Соколова – М.: «Академия», 2004. – 352 с.
4. Устименко Л.М. История туризма: учебный пособие / Устименко Л.М., Афанасьев И.Ю. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с.
5. Шаповал Г.Ф. История туризма / Г.Ф.Шаповал – Минск: ИП Экоперспектива. 1999. – 303 с.

Тема 2. Подорожі в епоху середньовіччя

План

1. Соціально-економічна характеристика розвитку подорожей в епоху Середньовіччя.
  2. Подорожі в Арабському світі.
  3. Подорожі Марко Поло
  4. Прочанство в Середньовіччі.
  5. Епоха великих географічних відкриттів.
-
- 1. Соціально-економічна характеристика розвитку подорожей в епоху Середньовіччя.**

Після падіння Римської імперії (V ст.) настала епоха середньовіччя, рамки якої вченими визначаються У-ХУІ ст. У Європі цей період, особливо його початок, відзначався складними умовами здійснення подорожей. Феодална роз'єднаність територій, численні небезпеки на шляхах, розбійники й пірати, поганий стан шляхів і недосконалість транспорту, безмежна влада релігії над людиною, що проповідувала короткочасність земного життя і не схвалювала допитливості у пізнанні навколишнього світу — все це стримувало розвиток подорожей. У той же час, інфраструктура феодалних держав (замки великих і малих феодалів, монастирі, міські гільдії), потребувала постійних зв'язків, які забезпечувалися подорожами. У цей час мандрували купці та дипломати, письменники й вчені, ремісники та школярі, місіонери й паломники. Це був період великих переселень народів, військових походів і завоювань, що дає нам підстави стверджувати, що в середні віки мобільність людських мас збільшилася.

Дуже часто мотиви подорожей перепліталися: торгівля поєднувалася з пізнавальними мотивами, релігійні мотиви стимулювали завойовницькі походи, які в свою чергу теж сприяли відкриттю нових земель, народів і культур.

Одним із найсильніших мотивів для подорожей у цей період став саме релігійний. У часи раннього середньовіччя завершилося формування основних світових релігій — буддизму (УІ-ІУ ст. до н. е.), християнства (І—ІІІ ст.) та мусульманства (VІ—VІІ ст.). Характерним елементом будь-якого релігійного культу стало паломництво — подорож для поклоніння святиням. Для прихильників буддизму — це місця мандрування й храми Будди в Китаї та Індії; для мусульман — Мекка з її священним каменем Кааби в храмі Аль-Харрам, Медина з могилою пророка Мохаммеда та мусульманські святині Єрусалима. Паломники-християни направлялися до м. Вифлеєм, де народився Ісус Христос, відвідували храми Константинополя, поклонялися Гробові Господньому в Єрусалимі. У цей період Єрусалим утвердився як центр паломництва іудеїв, християн і мусульман.

Основні чинники , які прямо чи опосередковано вплинули на розвиток подорожей в Середні віки та на розвиток туризму в майбутньому:

А) розвиток економіки (збільшення міст, розвиток торгівлі, поглиблення процесу спеціалізації праці);

Б) міграції (епоха «великого перенаселення народів»);

В) політичні чинники (перерозподіл сфер впливу);

Г) релігійні чинники (розквіт та ствердження світових релігій, формування релігійних центрів, розвиток прочанства, хрестові походи);

Д) розвиток науки та мистецтва (створення перших європейських університетів, формування центрів культури та мистецтва).

Основними видами подорожей у Середні віки були:

1. Пізнавальні мандрівки з метою дослідження оточуючого світу
2. Релігійні подорожі (прочанство).
3. Завойовницькі походи (в тому числі хрестові походи).
4. Мандрівки з метою торгівлі.
5. Розважальні мандрівки (на свята, ярмарки, карнавали).
6. Подорожі з метою оздоровлення.

Характер подорожей у середні віки був, в основному, стихійним. Здійснювались за індивідуально спланованим маршрутом. Але деякі подорожі мали організований характер; наприклад прочанство.

2. Подорожі в Арабському світі.

Успішно вивчивши Перську затоку, Червоне море та близькі до них узбережжя Індійського океану, араби вже в середині VII ст. дійшли до півдня Китаю. Вже в X ст. арабські порти і факторії (торгові контори і поселення, які були організовані купцями в колоніальних, віддалених країнах) були на берегах Індії, Цейлону, Індонезії та Китаю.

Серед найважливіших морських подорожей арабів слід назвати:

1. VIII ст. - подорож Сулеймана з Басри до Китаю;
2. 921-922рр. – Подорож Ібн-Фадлана до булгарів на Волзі;

3. X-XI ст. – здійснив свої подорожі арабський письменник Ібн-Даст, в результаті яких з'явилась історико-географічна енциклопедія «Книга догорищних коштовностей»;
4. з найбільш відомих арабських мандрівників X ст.. можна назвати Аль-Масуді з Багдада, який залишив про свої подорожі книги «Золоті пояси та розсипи коштовностей», та «Повідомлення і спостереження».

Подорожі в арабському світі були таким розповсюдженим явищем, що відомий нам арабський лікар Авіцена, який жив на межі X-XIст., у своєму «Медичному каноні» помістив спеціальний розділ, який був присвячений режиму подорожуючих.

Географія мандрівок і водночас воєнних походів арабів охоплювала майже усе Середземномор'я, північ Африки і частину території Західної Європи, зокрема — Піренейський півострів. Імперія арабів — Халіфат, починаючи з VII ст., поширювала владу і релігію — іслам на величезні території, якими проходили важливі торговельні шляхи, що зв'язували Європу з Середньою Азією, Кавказом і з Індією. Тому арабські купці стали посередниками у торгівлі Європи з Південною та Південно-Східною Азією, Китаєм й Індією. Саме з їхнього середовища вийшли перші видатні мандрівники арабського світу. Так, Сулейман з Басри здійснив подорож із Перської затоки через Індійський океан до Китаю, під час якої побував на Цейлоні, Суматрі, Нікобарських і Андаманських островах, про що залишив нотатки, датовані 851 р. Видатними мандрівниками були також арабські вчені й письменники IX ст. Ібн-Хордадбех та Ібн-Даста з Персії. У книгах цих мандрівників є одні з перших відомостей про східних слов'ян. У X ст. подорож до Волги здійснив Ахмед-Ібн-Фадлан у складі посольства багдадського халіфа до Волзької Булгарії. Його книга «Подорож до Волги» і сьогодні вважається цінним джерелом відомостей з середньовічної історії волзьких слов'ян. Багдадський історик і географ Аль-Масуді описав країни Близького та Середнього Сходу, Середню Азію й Кавказ, Східну Європу, Північну та Східну Африку. Мандрівниками

були й арабські вчені Біруні, Ідрісі, а видатний вчений-лікар Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна) в трактаті «Медичний канон» присвятив цілий розділ рекомендаціям для подорожуючих щодо харчування, профілактики та адаптації в різних кліматичних зонах.

Самим відомим арабським мандрівником вважають Ібн-Батута, який у XIV ст. побував майже в усіх країнах Азії і написав про них книгу «Подорожі Ібн-Батути», яка вміщувала великий історичний, географічний та етнографічний матеріал і була перекладена на декілька європейських мов.

3. Подорожі Марко Поло

Одним з найславетніших мандрівників Середньовіччя безумовно був Марко Поло (1254-1323), син венеціанського купця. У 1260 р. його батько Нікколо Поло разом із братом Маттео здійснили торговельну подорож з Константинополя до столиці Китаю м. Ханбалік (сучасний Пекін) через Крим і Татарію. Коли Марко виповнилося 17 років, батько й дядько взяли його з собою у другу велику подорож на Схід. Через міста Малої Азії й Персії, Афганістан і Памір вони вийшли на давній торговельний караванний шлях, що вів із Середньої Азії й Персії до Китаю, та добралися до літньої резиденції хана Хубілая — Панду. Освічений і розумний хлопець Марко сподобався хану. Він взяв його до себе на службу і направляв послом до різних країн. За 17 років служби у хана Марко Поло об'їздив увесь Східний та Південний Китай, побував у Тибеті, Бірмі, на Цейлоні. Повертався Поло на батьківщину Південно-Китайським морем із заходами на Суматру, Яву, Цейлон, вздовж південного узбережжя Індії та Ірану. Спогади про обидві подорожі Марко Поло продиктував у тюрмі, куди потрапив як бранець у війні венеціанців з генуезцями. Записана з його слів товаришем по ув'язненню пізанцем Рустічіано книжка відома як «Книга Марко Поло». У ній він оповів про все, що запам'яталося та вразило його під час мандрів. Академік В. В. Бертольд, редактор і автор коментарів до «Книги Марко Поло» вважає, що праця Марко Поло займає абсолютно виняткове

місце серед творів середньовічних мандрівників і географів. Подорож до Китаю суходолом і повернення звідти морем, відомості про північний шлях, отримані від батька та дядька, висока посада на службі у китайського імператора — все це давало йому можливість зібрати велику кількість нових відомостей як про Східну, так і про Південну та Західну Азію. Географія даних, зібраних ним у Китаї та на шляху звідти до Персії, поширилась на північ до Льодовитого океану, на схід до Японії й на південь до Мадагаскару. Навіть про Персію, де дослідник був лише проїздом, він зібрав більш детальні відомості, ніж інші автори. Про міста та області Північного й Південного Китаю, він зібрав надзвичайно детальні й точні відомості, наскільки це було можливо без знання китайської мови. За науковим значенням подорожі Марко Поло переважають усі інші численні тогочасні подорожі на Схід європейських купців і місіонерів.

4. Прочанство в Середньовіччі.

Одним із найсильніших мотивів для подорожей у цей період став саме релігійний. У часи раннього середньовіччя завершилося формування основних світових релігій — буддизму (VI-IV ст. до н. е.), християнства (I—III ст.) та мусульманства (VI—VII ст.). Характерним елементом будь-якого релігійного культу стало паломництво — подорож для поклоніння святинам. Для прихильників буддизму — це місця мандрування й храми Будди в Китаї та Індії; для мусульман — Мекка з її священним каменем Кааби в храмі Аль-Харрам, Медина з могилою пророка Мохаммеда та мусульманські святині Єрусалима. Паломники-християни направлялися до м. Вифлеєм, де народився Ісус Христос, відвідували храми Константинополя, поклонялися Гробові Господньому в Єрусалимі. У цей період Єрусалим утвердився як центр паломництва іудеїв, християн і мусульман.

Одним з перших відомих нам буддійських паломників був китайський монах Фа Сянь. Його подорож до Індії, яку він розпочав у 339 р., тривала 15 років. Під час подорожі він пройшов пустелю Гобі, територію Хотинського царства в Татари і Східного Афганістану, переправився через хребет

Гіндукуш і прийшов до Пенджабу. Мандруючи Індією, він збирав легенди та оповіді про Будду. Додому він повертався через Цейлон і Яву. За час подорожі Фа Єянь відвідав близько 30 держав Центральної Азії, які описав у книзі «Опис буддійських держав». Через двісті років інший буддійський монах-пілігрим Сюань Цзін (596-664) пройшов території Північно-Західного Китаю, Середньої Азії та Північного Пакистану і дістався Індії. Його книга «Записи про країни Заходу в епоху великої династії Тан» дає детальний опис індійських територій, звичаїв і побуту індійців. Саме буддійськими паломниками пізніше були відкриті шляхи з Китаю до Індії через Тибет, Гімалаї, пустелі Центральної Азії.

Подорожі пілігримів у Палестину почались вже в III-IVст. В IVст. В Єрусалимі був побудований храм Гробу Господнього, який є і нині основною святиною та центром прочанства усього християнського світу.

Найбільш масове пересування людей у середньовічній Європі відбулося за часів хрестових походів, що здійснювалися лицарями, релігійними діячами та купцями з європейських країн, які вирушили на Близький Схід заради влади та багатств. Слідом за ними рушили на Схід священники і прочани в супроводі незліченних юрб знедолених з метою пошуку кращої долі. Хрестові походи були на той час найграндіознішим переміщенням великих мас населення на далеку відстань.

Християнські паломники здійснювали подорожі на богомілля до Палестини і країн Близького Сходу. Метою їх паломництва було не тільки бажання відвідати святі місця, але й отримати допомогу, відпущення гріхів, привезти додому святі реліквії. Іноді паломництво виконувало роль покарання за якісь гріхи, було обітницею тощо. У містах і при монастирях для паломників будувалися спеціальні притулки, складались путівники. Так, ще в V ст. був складений «дорожник» з описом маршруту від Галлії до річки Йордан. Основним змістом діяльності деяких чернечих і лицарських орденів, таких як Орден тамплієрів, Орден іоанітів (госпітал'єрів) було опікування паломниками. Так, Орден іоанітів був створений спеціально для допомоги

купцям і паломникам під час подорожей, захисту від розбійників і надання їм послуг гостинності. Завдяки «паломницькому сервісу» Орден одержував непогані прибутки. На початку XI ст. саме паломницький рух став основою воєнних експедицій християн-католиків на Схід, відомих як «хрестові походи». Офіційно метою цих походів було звільнення Святої землі від невірних — мусульман, які захопили Єрусалим ще у VII ст. Але основним рушійним мотивом було бажання європейців закріпитися у цьому багатому регіоні. Учасники походів «приймали хрест» і вважали цей похід паломництвом, «шляхом до Святої Землі». Вважається, що головною метою хрестових походів була не війна за віру, але саме шлях, пересування від дому до святинь. І хоча ці походи мали завойовницький, часто — грабіжницький характер, завдяки їм спосіб життя європейців став більш динамічним, Європа збагатилась науковими й культурними досягненнями Сходу, в європейців розширилася загальна уява про світ.

5. Епоха великих географічних відкриттів.

Кінець середніх віків знаменував собою початок епохи великих відкриттів, пов'язаних з іменами Васко да Гама, Христофора Колумба, Абеля Тасмана та інших першовідкривачів XVII-XIX ст., у результаті яких Земля перетворилася на єдиний історичний та економічний світовий простір.

Передумовою початку епохи великих відкриттів послужили нові мотиви, пов'язані з необхідністю пошуку торговельних шляхів з Європи на Схід, вільних від арабської монополізації та більш безпечних, і нові можливості. У той час вдосконалювалось суднобудівництво, було винайдено компас і астролібію, способи збереження харчових продуктів (засолювання), з'явилася нова зброя, розвивалася картографія, що базувалася на концепції єдиного світового океану. Все це значно стимулювало розвиток мореплавства і дозволило поставити його на службу державним і торговельним цілям. Першою європейською країною, що почала активно використовувати мореплавство з метою відкриття нових земель, стала Португалія. Португальський принц Генріх Мореплавець (XV ст.) став ініціатором

систематичних морських дослідницьких експедицій, головною метою яких було відкриття морського шляху до Індії, для чого він збудував великий флот і відкрив морехідну школу в Сагриші. У 1487 р. з цією метою ним була споряджена експедиція на чолі з Бартоломео Діашем вздовж західних берегів Африки, якій вдалося досягнути її південного краю — мису, названого Діашем мисом Бур, у подальшому перейменованого португальським королем Жоаном II у мис Доброї Надії. Але заповітне бажання Генріха Мореплавця було здійснено тільки після його смерті видатним мандрівником Васко да Гама, який у 1497-1499 рр., обігнувши Африку, на своїх кораблях досяг західного краю Індії й повернувся звідти із вантажем золота та прянощів. У той час, коли португальці просувалися до Індії вздовж західних берегів Африки, генуезець Христофор Колумб запропонував іспанським королям інший варіант пошуків цього шляху — на захід, через океан. Христофор Колумб народився в 1451 р. у Генуї, в сім'ї небагатого ткача і на початку свого життя теж був ремісником генуезького цеху ткачів.

Але вже в 70-их роках XV ст. він почав брати участь у морських торговельних подорожах генуезьких купців. Захоплений ідеєю кулеподібності Землі, він висунув проект пошуків торговельного шляху до Індії через «Західний океан». Він пропонував цей проект спочатку португальському королю, потім іспанцям, але все було марно. Нарешті королева Іспанії Ізабелла затвердила проект і 3 серпня 1492 р. експедиція Колумба у складі трьох каравел — «Нін'я», «Пінта» і «Санта Марія» відбула на захід для пошуків шляху до Індії. Удача сприяла мореплавцям, посилаючи їм чудову погоду, спокійне море і попутний вітер, але тривала відсутність землі породжувала тривогу серед моряків. Назривав заколот. Тому Колумб пообіцяв нагороду тому, хто перший побачить землю. 12 жовтня 1492 р. матрос із «Пінти» Родріго де Тріана попереду побачив землю. Це був один з Багамських островів у Карибському морі. Під час подорожі експедиція Колумба побувала на Кубі та Гаїті. Колумб ще тричі плавав до берегів відкритої ним землі, але був певен того, що це частка азіатського материка,

тому землю почали звати Вест-Індією (Західна Індія), а її населення — індіанцями. Свою нинішню назву «Америка» материк отримав за ім'ям іншого мандрівника — флорентійця Америкго Матео Веспуччі. Він здійснив декілька подорожей до Нового Світу у складі португальських експедицій і залишив нотатки, де були мальовничо описані нові землі, їхня флора й фауна, життя аборигенів. Географ з Лотарингії Мартин Вальдземюллер у книзі «Вступ до космографії» навів листи-нотатки Америкго Веспуччі та запропонував назвати нові території «Землі Америкго», що поступово перетворилося у назву материка — Америка. Шлях до Індії через Атлантику вдалося відкрити португальцю Фернану Магеллану (1500-1558). Він запропонував свій проект спочатку португальському королю Мануелу, а після категоричного відхилення — звернувся до іспанського короля. Після схвалення проекту Карлом V мореплавець Ф. Магеллан спорядив флотилію з п'яти кораблів і 20 вересня 1519 р. вирушив з порту Санлукар-де-Баррамедана на захід. Плавання зайняло близько трьох років. За цей час моряки пережили голод, епідемію цинги, на кораблях спалахували заколоти. Один з кораблів — «Сантьяго» — загинув, інший — «Сан-Антоніо» дезертирував. Але експедиція, дослідивши східне узбережжя Південної Америки, ввійшла в протоку, що з'єднує два океани. «Історіограф» експедиції Антоніо Пігафетта писав, що протока була випадково відкрита двома кораблями, відправленими у розвідку, але без Магеллана її б нізащо не виявили, бо він єдиний знав «куди слід прямувати, щоби знайти сховану від очей протоку». Океан, який зустрів моряків чудовою погодою, був названий Тихим. Обігнувши земну кулю, Магеллан дійшов до Філіппінських островів. На острові Себу члени експедиції вступили в міжусобну війну місцевих племен, у якій керівник експедиції загинув. Ця перша навколосвітня подорож під керівництвом Магеллана підтвердила на практиці кулеподібність Землі та стала причиною багатьох відкриттів, серед яких — Магелланова протока, Вогняна Земля у Південній Америці, численні острови у Тихому океані. Подорожі Колумба та його послідовників поклали тільки початок дослідженню Америки, яке

продовжувалося ще близько двох століть і було практично завершене російськими мореплавцями А. Чиріковим і В. Берингом. Свій внесок у дослідження континентальної Америки в XV-XVI ст. зробили іспанські завойовники — конкістадори, серед яких найпомітнішими особами були Франсіско Пісарро та Ернан Кортес. їхні походи розширили знання мешканців Старого Світу про Америку, познайомили з високорозвиненими цивілізаціями цього континенту: майя, інками, ацтеками. У той же час результатом конкісти стала руйнація цих давніх цивілізацій. Тому багато особливостей життя, побуту й культури давніх народів Америки були назавжди втрачені для світової історії. Подорожі й відкриття XV-XVI ст. поклали початок створенню двох великих колоніальних імперій — іспанської та португальської. У XVII-XVIII ст. Іспанія й Португалія перестали бути провідними державами у справі дослідження та відкриття нових земель і на перший план вийшли Голландія й Англія.

Епоха великих географічних відкриттів була обумовлена змінами, які відбулися в суспільстві та науці.

Причинами пошуку нових шляхів були:

1. наявність багатьох посередників у торгівлі Європи і Азії (араби, візантійці);
2. недоступність віддалених східних ринків для більшості купців із західних країн;
3. монополізація арабами єдиного можливого шляху з Європи до Індії, не захопленого турками, через Єгипет і Чорне море;
4. товарне виробництво Європи потребувало великої кількості кольорових металів; за екзотичні східні товари приходилось розплачуватись сріблом і золотом, а вартість європейських товарів була значно нижчою; «проблема золота» перетворювалось на гостру економічну проблему.

Питання для самопідготовки

1. Визначте відмінності між подорожами в період Стародавнього світу та в Середньовіччі.
2. Охарактеризуйте основні чинники розвитку подорожей в епоху Середньовіччя.
3. В яких географічних межах здійснювали свої подорожі арабські купці?
4. Які транспортні засоби використовувалися мандрівниками у Середні віки?
5. Яких видатних мандрівників доби Середньовіччя ви знаєте?
6. Які географічні відкриття стали запорукою розвитку світового туризму?

Тема 3. Мандрівництво в Україні як прообраз туризму.

(IX –XIX ст.)

План

1. Прообраз туризму в мандрівках давнини (IX-XIX ст.)
2. Внесок українців в географічні дослідження земної кулі.
3. Розвиток мандрівництва в Галичині на поч. XIX ст.

1. Прообраз туризму в мандрівках давнини (IX-XIX ст.)

З давніх-давен українськими землями подорожували як іноземці, такі вітчизняні шанувальники старовини, історики, громадські діячі, видатні особистості. Іноземні мандрівники оприлюднювали цінні відомості про народи, що населяли територію України в давні часи. Цікаві факти містяться, зокрема, в працях античних авторів: давньогрецького історика Геродота (бл. 484 — бл. 420 рр. до н. е.) — «Історія», давньогрецького географа та історика Страбона (64 р. до н. е. — 23 р. н. е.) — «Географія», давньогрецького мандрівника, лікаря, родоначальника медицини Гіппократа (460-377 рр. до н. е.) — «Про повітря, воду та місцевість», грека Птолемея (бл. 90 — бл. 160 рр.), римського натураліста Плінія Старшого (23-79 рр.), які залишили свої

описи Південної України. Цікаві відомості про Боспорську державу знаходимо в творах римського історика і політичного діяча Корнелія Таціта (бл. бл. 120 pp.) — «Історія» (14 книг), «Аннали» (16 книг).

В 4-й частині 9-ти томної «Історії» Геродот описує північночорноморські степи України, населені на ті часи скіфами: «їхній край — це добре наводка трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього набагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Найвизначнішими з них, що доступні для морських кораблів, є: Істр (Дунай), що має п'ять гирл, за ними Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро), Танаїс (Дон)».

У 17-ти томній праці «Географія» Страбон, на основі власних спостережень і літературних джерел, наводить цікаві історико-географічні матеріали щодо розселення племен Північного та Східного Причорномор'я, особливостей розвитку їх господарства, побуту, культури, зв'язків з давньогрецькими містами (11-14 томи).

Писемні джерела першої давньоруської держави свідчать Русь X-XI ст. підтримувала широкі й багатогранні зв'язки з багатьма країнами світу: Візантією, Польщею, Угорщиною, Францією, Німчиною, Скандинавськими країнами і народами.

У літописах Київської Русі, Галицько-Волинському літописі і українських літописах XVII—XVIII ст., у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час подорожував Україною, відчувається неабиякий інтерес до її території, кліматі» них умов, побуту, культурних пам'яток тощо.

Наприклад, у Руському літописі знаходимо відомий запис про заснування Києва (друга половина V ст. — перша половина VI ст.): «Коли ж поляни особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів (сьогодні — Андріївський узвіз), а Щек сидів на горі, яка нині зветься

Щекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом».

Запис 1259 р. Галицько-Волинського літопису згадує заснування в 1256 р. міста Львова: «Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Однак прилучилися ото за гріхи [наші] загорітися Холмові — полум'я було таке, що зо всієї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палах котіння сильного полум'я».

Візантійські джерела VI-X ст. стосуються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями дохристиянських часів. Найвідоміші серед них твори **Прокопія Кесарійського** (друга половина VI ст.), патріарха **Фотія** (IX ст.), який у своєму творі в розділі «Про Русь...» подає докладний опис подорожі русинів човнами по Дніпру, Дніпрових порогах і узбережжям Чорного моря до Царгорода (Константинополя).

Відомості про Україну епохи Київської Русі в західноєвропейських джерелах можна знайти рідко і здебільшого значна увага приділяється гам матеріальним аспектам життя: західноєвропейських мандрівників дивувало багатство землі, пишність княжого побуту, розміри столиці Києва. В часи татарської навали (XIII ст.) територія України мало приваблювала мандрівників, більше їх стало з'являтися в XV - XVI ст.

Серед когорти середньовічних іноземних мандрівників-подорожників, які з тією чи іншою метою відвідували територію України, особливо слід відмітити італійця П'єтро Карпіні та фламандця Віллема Рубрука. Їх у середині XIII ст. було направлено із Західної Європи до Монголії з дипломатично-розвідувальною місією. Виконуючи волю своїх правителів, вони здолали неймовірно тяжкий шлях, проїхали через безліч країн і територій, у тому числі й Україну.

Повернувшись на батьківщину, П. Карпіні та В. Рубрук склали детальні писемні звіти про свої подорожі, де знайшлося місце й для опису деяких українських земель. Це надзвичайно цінні для вивчення історії джерела.

Особлива цінність їх полягає у тому, що вони значно доповнюють скupu інформацію нечисленних вітчизняних джерел про становище українських земель у буремні роки середини XIII ст., тобто відразу ж після Батисвої навали.

Цінність твору Плано Карпіні як історичного джерела полягає в тому, що її автор бачив стан земель і міст Русі-України через п'ять років після монгольського розгрому, особисто спілкувався з видатними державними діячами Київської Русі - князем Данилом Галицьким і його братом Васильком, з монгольськими ханами Бату та Гуюком. Взагалі про стан Русі-України, розгромленої ордами Бату, ми не маємо власних писемних відомостей протягом тривалого часу. Тому розповідь Плано Карпіні надзвичайно цікава й не випадково, що нею у нас стали цікавитись ще у XIVст.

В епоху середньовіччя українськими землями цікавилися арабські купці, державні чиновники, письменники. Інформацію про слов'янські землі та їх населення того часу містять твори арабських мандрівників. Ібн-Даст (IX-X ст.) відзначає, що мешканці українських земель «гостей шанують і добре поводяться з чужинцями». Відомо що в часи середньовіччя Дніпро був частиною торговельного шляху зі Скандинавії до Візантії – « з варяг до греків». У хроніках і творах візантійських письменників є згадки про слов'янські народи Подніпров'я, як про довірливих і миролюбних людей.

Одним з перших європейців, який відвідав Київ у XI ст. був німець Бруно з Кверфурта. Він прибув до міста з місіонерською метою. Вражений багатством княжого двору, він писав у листі до імператора Генріха II про князя Володимира як про «великого й багатого володаря русів». Єпископ Мерзебурський Тітмар, який відвідав Київ приблизно в ті часи, залишив про нього згадку, як про «дуже сильне місто».»У великім цім місті. Столиці королівства. – писав він. – е більш як 400 церков і 8 ринків. Народу незчисленна сила».

Через Крим і причорноморські землі подорожували посол Франції Гільбер де Лануа (XV), який побував також у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському; російський купець Афанасій Нікітін (XVст); посол Венеціанської республіки до перського шаха Амброзіо Контаріні (XVст.); литовський дипломат Михалон Литвин (Xвіст), який також залишив цікаві спогади про Київ того часу. Посол німецького імператора Рудольфа II до Запорозької Січі Еріх Лясота описав свою подорож туди, залишивши цікаві відомості про Київ , Львів, Почаїв, Прилуки, Кам'янець-Подільський, Переяслав.

Про Україну XVII ст.ми дізнаємося з «Опису України» французького військового інженера Гійома Левассера де Біплана, який склав 10 карт України; з путівник щоденників сина антіохійського архієпископа Макарія – архідиякона Павла Алепського, зачарованого Україною; від німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який одним із перших залишив описи західноукраїнських земель – сучасних територій Львівської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької та Івано-Франківської областей.

2. Внесок українців у географічне дослідження земної кулі.

Українське мандрівництво розпочало свою історію за часів Київської Русі. Перші подорожі мали торговельний характер або здійснювалися в ім'я державних інтересів, як наприклад. Подорожі княгині Ольги в IX ст. по Русі та її візит до візантійського імператора Костянтина Багрядородого в Константинополь. Після прийняття християнства найсильнішим мотивом для подорожі стало паломництво.

Прийняття християнства в Україні-Русі, розповсюдження Святого Письма, звичайно, дуже пожвавили паломницький рух. У літописах згадується про декілька подорожей в Константинополь, Афон і Палестину вже в XI ст. Билини зберегли відлуння численних паломництв до Палестини, які відбувалися за Володимира (X-XI ст.). Паломництва проводилися великими групами, дружинами по кілька десятків чоловік. Але так само, як на Заході, церковна влада на початку стримувала людей від паломництва в

Єрусалим, кажучи їм, аби намагались бути добрими дома сидячи, «бо ходять тільки для того, аби не роблячи ходити та задурно їсти й пити» і, навіть, накладали єпитимію за присягу йти в Єрусалим «бо ці присяги нищать нашу землю». Треба думати, що вже в той віддалений час став формуватися тип «каліки перехожого» (від лат. *caliga* - на гої час паломницьке взуття, запозичене як і одягу західних паломників у Константинополі), котрий ходив у Царград», на Афон, в Єрусалим, потім мандрував по вітчизняних святинях і, нарешті, перетворював ці мандри у професію.

Дуже мало відомо про кількість паломників, їх соціальну належність, шляхи до Святої землі. Зазвичай, до літописів і патериків не потрапляли прості паломники, а святих були одиниці. Щоб стати відомим для нащадків, паломник повинен був лишити опис своєї мандрівки, а той опис мав би зберігатися впродовж сотень років, як правило, у списках, а ті списки не загустися, не згоріти і стати відомими науці. Як бачимо, «фільтрів» багато. І не дивно, що з XI ст. ми знаємо на ім'я тільки двох паломників з України-Руси. Перший з них - засновник Києво-печерського монастиря св. Антоній, який побував у Константинополі, на Афон і в Палестині ще за життя Володимира Святого. Другий (у 1062 р.) - «Блаженний Варлаам, син Івана боярина, н Монастиря святого Димитрія у Києві, одійшовши в святий град Єрусалим і походивши там по святих місцях, повернувся у монастир свій» [Києво-Печерський патерик].

Першим письменником серед паломників є Данило Ігумен. За деякими подробицями його тексту можна визначити, що походить він з Чернігівщини. Дослідники вважають за можливе, що Данило прийняв чернецтво в Києво-Печерському монастир] пізніше став ігуменом одного з монастирів Чернігівської землі і очолив групу паломників до Святої землі на початку XII ст. Я, недостойный ігумен Данило..., змушений своїми помислами і нетерпінням, забажав бачити святий град Єрусалим і Землю обітовану і з Божою поміччю відвідав Єрусалим і бачив святі місця, обійшов всю землю Галілейську і святі місця поблизу Єрусалима, де Христос ходив своїми

ногами і великі чудеса показав в тих місцях святих. І бачив все своїми очима грішними, що беззлобливий Бог дозволив мені побачити і що я довгий час прагнув бачити»

У XVI ст. український козак Яків Малик подорожував до Індії, де пізніше став великим візирем. Львівський купець Міхал Бойм, який прийняв чернецтво в 1643р., був направлений орденом єзуїтів до Китаю, де став радником імператора і отримав звання мандарина. Він написав декілька книг про Китай, склав карту Китайської імперії, уклав перший латино-китайський словник.

Видатним вітчизняним мандрівником-дослідником був Василь Григорович-Барський (1701-1747рр.). Разом з братом Іваном, майбутнім видатним київським архітектором, він навчався в Києво-Могилянській Академії, але у віці 23 років залишив її. Відчуваючи «охоту бачити чужі краї», він почав свої паломницькі подорожі до святих мість, та на відміну від своїх попередників у описав цих подорожей не стільки описував святині, скільки подавав численні відомості про країни та міста Європи, Близького Сходу, Єгипту де він побував за 24 роки мандрів. Він описував архітектуру міст, додаючи ілюстрації, особливості життя і культури населення. Подав багато документальних деталей і побутових характеристик. У творах він виступив як об'єктивний свідок і допитливих дослідник.

У 2000 р. у Києві видано «Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747рік» Василя Григоровича-Барського у перекладі Петра Білоуса.

Серед українськи мандрівників XIX ст. варто згадати видатного дослідника Близького Сходу та Аравії Вацлава Ржевуського, ботаніка Олександра Бунге, який подорожував до Алтаю а Персії, дослідника Африки Єгора Ковалевського. Дослідниками Сибіру та Далекого Сходу були наші співвітчизники Леопольд Шренк й Олександр Чекаловський – ім'ям останнього названо гірський кряж на західному березі р. Лени.

Дослідником Антарктиди був наш співвітчизник – родом з Ніжина на Чернігівщині Юрій Лисянський.

Значний внесок у вивчення Центральної Азії, Монголії, Тянь-Шаню та Паміру зробив правнук запорозького козака Микола Пржевальський. Він провів у походах більше 20 років, очолював 5 наукових експедицій, під час яких описані десятки нових видів азіатської флори та фауни. Микола Пржевальський похований на березі мальовничого озера Іссик-Куль у Киргизії.

Визначний мандрівник XIX ст. Микола Миклухо-Маклай теж був правнуком запорожця. Видатний вчений – географ. Антрополог, етнограф – він практично все життя провів у подорожах, здійснив 10 експедицій до Нової Гвінеї, Філіппін, Австралії, Меланезії та Макронезії, залишив більше 160 наукових праць і прославився як великий гуманіст.

В результаті цих географічних досліджень на карті Землі не залишилося білих плям, що зробило її єдиним простором, сприяло культурним й економічним контактам і подорожам.

3. Розвиток мандрівництва в Галичині.

Українське мандрівництво у Східній Галичині бере початок у першій половині XVIII ст. У наукових дослідженнях наголошується, що під впливом українського мандрівного вчителя А. Чарноцького, який був дослідником слов'янської старовини зародилася ідея мандрівництва у Галичині. Зоріан Доленга-Ходаковський (псевдонім Адама Чарноцького), здійснив у 1813-1821 рр. ряд мандрівок по польських, українських, білоруських і російських землях, метою яких були пошуки слов'янських старожитностей, збирання пам'яток етнографії і фольклору. У 1818 р. З. Ходаковський мандрував по Галичині, де познайомився з представниками української інтелігенції - І. Могильницьким, І. Любеча-Червінським, І. Лаврівським, М. Гриневецьким.

Перебування в Галичині цього подвижника народної культури та його взаємини з українською інтелігенцією мали вплив на активізацію народознавчих інтересів на західноукраїнських землях у 20-х рр. XIX ст. Однак небагато було таких, хто пішов би за прикладом З. Ходаковського, бо на перешкоді були труднощі. Насамперед - негативне ставлення властей до

подорожей, що перешкодило Ходаковському здійснити мандрівку в околиці Галича, Чорткова, Тереховлі і по Буковині.

"Руська трійця" першою на західноукраїнських землях порушила питання про організацію спеціальних народознавчих мандрівок і поставила його не тільки в теоретичному, а й практичному плані.

Крім того, члени "Руської трійці" (М.Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький) розробили широку народознавчу програму: під час канікул мандрувати у різні регіони Галичини для того, щоб шукати старі рукописи, книги, грамоти, записувати народні традиції. В "Руській трійці", крім виявлення і вивчення локальних, регіональних рис традиційно-побутової культури різних місцевостей ставилося завдання розкрити, показати явища і риси загальнослов'янської спільності цієї культури. Тому пошуково-збирацькою роботою члени "Трійці" намагалися якомога більше охопити місцевостей, які вважалися зонами особливої збереженості як пам'яток етнічної культури, так і загальнослов'янських культурно-побутових явищ.

Усе це переконує, що питанню географії народознавчих мандрівок надавалося важливе значення. Основну ношу виконання цього завдання взяли на свої плечі діячі "Трійці" - І. Вагилевича, Я. Головацький, бо вони не обмежилися лише збирацькою роботою, а поставили перед собою основну мету спеціального виходу "в народ", організації народознавчих мандрівок.

Ця мета, як зазначав Я. Головацький, - побачити все власними очима, побувати на місцях, пізнати те, чого в жодній книжці не вичитаєш, досліджувати народ, його життя і культуру "із самого джерела".

Першим, хто комплексно і фахово розпочав досліджувати природу Східних Карпат, був француз Бальтазар Гакет (Аке). Він народився в 1740 р. у Бретані. Закінчивши Паризький університет по спеціальності медицина, працював деякий час лікарем. Але, маючи вдачу авантюриста, вирушив до Австрії, де поступив на цісарську службу. У той час Відень вів активні бойові дії проти Туреччини, і Гакет мав можливість зарекомендувати себе як військовий лікар. Ще одним його

захопленням і, можливо, більшим, ніж медицина, стає з часом практична мінералогія. Після приєднання Галичини до Австрійської корони Гакета в 1787 р. направляють у Львів, де він до 1805 р. працював професором натурфілософії у Львівському університеті. Помер Гакет 10 січня 1815 року у Відні.

За час перебування у Львові Бальтазар Гакет сховався усі підавстрійські Карпати, залишивши після себе чотиритомну працю «Найновіші природно-політичні подорожі у 1788-1795 рр. через Дакійські та Сарматські, або Північні Карпати», видану у 1791-1796 рр. у Нюрнберзі. Особливу увагу в цій книзі автор приділяє геологічній будові Карпат, наявності корисних копалин, описанню рослинного і тваринного світів, етнографії та суспільно-політичним відносинам. Крім цього, Гакет подає цінні поради мандрівникам, що подорожують по Карпатах, адже в той час така подорож не була цілком безпечною, а особливо для людини, яка не знайома з місцевими звичаями, природою і політичною ситуацією. Цінність цієї книжки полягає ще й у тому, що вона містить велику кількість карт і малюнків. Подорожуючи по Карпатах, Гакет вивчав мови місцевих народів, у тому числі й українську, а також їхні звичаї, що значно полегшувало його дослідницьку працю.

Велика кількість зібраних матеріалів за час перебування в Галичині вилилася іще у дві книги: «Листи до пана Молля з нотатками про Карпатські гори» і «Про соляні промисли в Семиградді і Галичині».

Зокрема, Львівські Карпати Гакет відвідав у 1791 р., подорожуючи з Болехова до Сколе і далі вгору течією Опору. Повернувшись назад, він піднімається від Верхнього Синьовидного уверх за течією Стрия до Турки і Маткова, відвідуючи при цьому залізні копальні в Смольній. Потім дослідник вирушає від витоків Дністра до Старого Самбора, а звідти - в долину Сяну.

Своїми науковими працями Бальтазар Гакет заклав підвалини подальшого вивчення Карпат. Уже наступні дослідники краю спиралися на авторитет цього відомого вченого. Саме після досліджень Гакета у XIX ст. починається інтенсивне освоєння родовищ корисних копалин у Галичині.

Питання для самопідготовки

1. Опишіть початкові кроки розвитку українського туризму у його організованих формах
2. Охарактеризуйте передумови виникнення мандрівництва в Україні.
3. Які історичні джерела містять перші відомості про «Руську землю»?
4. Назвіть найбільш відомих мандрівників-іноземців, що подорожували Україною в різні часи
5. Розкажіть про внесок українців у світову історію подорожей
6. Охарактеризуйте діяльність діячів «Руської трійці»

Список рекомендованої літератури

1. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч. посібник / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова -К. : Вища шк. ,2002. – 195 с.: іл.
2. Український учений мандрівник /Василь Григорович Барський/ // Визвольний шлях – 1965. – Кн. 3 – С.307-312.
3. Кудрявцев Л. Нащадок запорозьких козаків – М.М. Миклухо-Маклай / Л.Кудрявцев //Молодь України – 1999 – 3 вересня – С.4.
4. Кулиняк Д. Людина з місяця: Видатний український мандрівник М. Миклухо-Маклай / Д.Кулиняк // Пік. – 2001 - №26. – С 42-43.
5. Кудрявцев Л. Нежин – город приморський. Отсюда Юрий Лисянский ушел в кругосветку. / Л.Кудрявцев //Независимость. – 1998. - № 232-233. –С.15.
6. Хренов Л. Миколай Михайлович Пржевальський Л. Хренов //Земля и Вселенная. 1989 - №4 – С. 37-40.

7. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939рр.) / Я.Луцький – Івано-Франківськ 2003.- 160 с.
8. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці» / Р.КирчівК.,1989.-344с.
9. Любіцева О.О. Паломництво та релігійний туризм: навч.посіб. / О.О. Любіцева, С.П. Романчик - К.: Альтерпрес, 2011. – 416 с.
10. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч. посіб. / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська - К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.

Тема 4. Зародження організованого туризму в Україні (кінець XIX поч. XX ст.).

План

1. Загальна характеристика розвитку туризму на українських землях в складі Російської імперії в XIX - на початку XXст.
- 2.Готельні послуги та розвиток курортів у XIX – на початку XX століття
- 3.Становлення музейної справи та розвиток краєзнавства в Україні на межі XIX – XX століть.
- 4.Політичні та соціально-економічні чинники розвитку туризму в Австро-Угорській імперії
- 5.Українська еміграція з Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.)
- 6.Розміщення та харчування подорожуючих у Галичині у складі Австро-Угорщини (друга половина XIX ст. – 1914 р.)
- 7.Роль українського національно-культурного руху в розвитку туризму на українських територіях у складі Австро-Угорщини (друга половина XIX ст. – 1914 р.)

1.Загальна характеристика розвитку туризму на українських землях в складі Російської імперії в XIX - на початку XX ст.

Види та характер туризму на території України були такими, як в Російській імперії (оздоровчий, рекреаційний, гірський. Пізнавальний, розважальний, велосипедний тощо) оскільки Україна була її складовою.

На українських землях в складі Російської імперії в XIX – на поч. XX ст. успішно розвивалися транспортна інфраструктура і мережа готелів. Будувалися нові дороги, збільшувалася кількість пароплавів та інших суден на річкових шляхах. У великій кількості будувалися залізничні гілки.

Однією з причин був загальноєвропейський процес прискорення науково-технічного прогресу, соціально-економічний розвиток.

Але були і специфічні причини. Україна мала стратегічне військово-політичне та економічне значення для Росії. Без України Російська держава не могла б існувати як імперія. Українські землі слугували сполучною ланкою між столицею імперії та її чорноморськими портами, через який в цей період велася жвава торгівля. Україна була зручним плацдармом для тиску на Османську імперію, для просування через Молдову на Балкани, і досвід невдалої Кримської війни навчив, що без добрих комунікацій імперія не зможе успішно змагатися з потужними суперниками. Крім того, Північне Причорномор'я приваблювало потенційних туристів своїми великими рекреаційними ресурсами, субтропічний мікроклімат Південного узбережжя Криму надзвичайно вигідно відрізнявся від прохолодних балтійських курортів. Нарешті формування промислового комплексу Донбасу та деяких інших індустріальних районів України також потребували нових залізниць та переміщення значної кількості людей.

Усі ці чинники сприяли покращенню інфраструктури подорожей, зростанню кількості подорожуючих, збільшували швидкість та зменшували вартість поїздок на українських землях.

Незграбна імперська соціально-економічна система створювала багато труднощів для населення. В українських губерніях час від часу фіксувалися випадки голоду. Десятки тисяч збіднілих українських селян були змушені переїхати, внаслідок нестачі сільськогосподарської землі, до Сибіру та

Далекого Сходу. Ще більш поширеними були міграції на відносно недалекі відстані: до найближчих промислових центрів або до причорноморських сільськогосподарських підприємств., на заробітки. Залізниця отримувала від таких поїздок значні доходи і розширювала мережу шляхів сполучення.

2. Готельні послуги та розвиток курортів у XIX – на початку XX століття

У XIX ст.. Київ, маючи сприятливі природно-кліматичні умови вигідне географічне положення, значну архітектурно-історичну спадщину. Високий адміністративний статус і підприємливе, активне та працелюбне населення, мав значний потенціал для того, щоб стати великим туристичним центром Східної Європи.

З появою електрики та введенням в дію залізничних доріг помітно зростає кількість туристів, які прибули до Києва. Існували три основні шляхи, якими користувалися туристи: на пароплавах (по Дніпру); залізницею та диліжансах.

На рубежі XIX – XX ст. Київ славився гостинністю, і готелів вистачало на всіх заможних туристів.

Найфешенебельнішими вважались «Гранд-Отель», «Отель де Франс», «Бель-Вю» та «Європейська» на Хрещатику, а також «Метрополь» на Великій Володимирівській. В першокласних номерах – розкішне меблювання, чемна прислуга, власні екіпажі, телефон. Номер зі зручностями коштував від 1 до 12 карбованців на добу. У всіх першокласних готелях були лазні, гаряча вода; їжа подавалась в номери або споживалась в ресторані, був свій погріб вин, які раз на добу подавались клієнтам безкоштовно.

Аналогічно Києву розвивалась туристична інфраструктура на рубежі XIX – XX ст. і в інших великих містах України – в Одесі, Харкові.

Початок курортного будівництва на Півдні України припав на 70-ті рр. XX ст. За ініціативою земств, лікарських та інших громадських організацій, приватних осіб, практично без фінансової допомоги уряду почали відкриватися санаторії вздовж усього узбережжя.

Аристократи та найбільш успішні буржуа обрали для палаців і дач головним чином Південний берег Криму.

Понад 100 джерел мінеральних вод, численні грязьові озера, величезна кількість винограду – усе це також сприяло популяризації півострова.

Усього в дореволюційній Росії було 36 курортів, 60 санаторіїв на 3 тис. місць. При цьому кожний курорт мав специфічні особливості забудови міст, організації відпочинку та лікування.

3. Становлення музейної справи та розвиток краєзнавства в Україні на межі XIX – XX століть.

З 1867р. у Києві діяло «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», яке доклало чимало зусиль для створення міського музею старожитностей і мистецтв. У кінці XIX ст. аналогічне товариство існувало в Харкові під безпосереднім керівництвом. Васильківського, академіка архітектури О. Бекетові та інших діячів.

Характеризуючи українське краєзнавство дореволюційного періоду, не можна залишити поза увагою подвижницьку діяльність Гансенів, Терещенків, Ханенків та багатьох інших, які врятували від неминучої втрати чимало унікальних пам'яток історії та культури, поклали початок деяким музейним колекціям.

Формування збірок, колекцій музеїв України відбувалося неоднаково, що було обумовлено історично. Кожен музей мав свою специфіку, що вплинуло на створення музейної мережі та їх класифікацію за профілями, відомчою приналежністю. Цей факт слід враховувати, включаючи ті чи інші музеї до туристичних маршрутів.

У 1893 р. відкрився Херсонський краєзнавчий музей. Зараз тут зберігаються унікальні знахідки скіфських пам'яток з античних поселень о.Березань.

На початку XX ст.. музейна справа в Україні зробила великий крок вперед, спостерігалось швидке зростання музейної мережі. Музеї створювалися на основі приватних колекцій, в яких знаходилась значна

кількість цінних і рідкісних речей, художньо-історичних цінностей. Це сули, здебільшого, дрібні місцеві музеї. Поряд з музеями старовини та мистецтва поширювалися осередки краєзнавчого профілю, де також зосереджувалась певна кількість збірок матеріальних пам'яток, колекцій, структура яких мала розпливчастий характер, зумовлений різноплановим складом збірок. Для більшості місцевих музеїв характерним було формування етнографічних збірок, що пояснювалось розвитком українського краєзнавства, прагненням народу пізнати свою історію та культуру.

У 1910р.в Україні нараховувалось 146 музеїв.

Музеї поступово перетворювались на багатофункціональні заклади, ставали центрами культурно-просвітницького, політичного виховання широкого загалу, сприяли поширенню масових туристських подорожей, залученню громадськості до екскурсійного знайомства з пам'ятками історії та культури. Багато цікавого і досі відкривають для себе туристи в Житомирському краєзнавчому музеї, заснованому в 1901 році. У 1919 р. президент Всеукраїнської Академії наук академік В.І.Вернадський, назвав його найкращим в Україні. Тут і досі зберігаються багаті колекції з історії, геології, географії, біології, зоології, археології тощо.

4.Політичні та соціально-економічні чинники розвитку туризму в Австро-Угорській імперії

Династія австрійських Габсбургів, імперія якої у середині XIX ст. займала величезну територію між Швейцарією, Прусією, Італією та Османською імперією, поступово модернізувала політичний та економічний устрій держави. У 1848 р. було скасовано кріпацтво, що надавало селянам більше можливостей для подорожей. Але отримавши особисту свободу від поміщиків, селяни, здебільшого, потрапляли у ще більшу економічну залежність; рівень життя багатьох українських селян Галичини знижувався протягом другої половини XIX ст. Чимало українців потерпало від безземелля і малоземелля, високих податків і навіть голодувало. До гострих економічних проблем додавалася дискримінація української культури,

перешкоди в отриманні освіти для українців, спольщення територій, на яких здавна чисельно переважало українське населення. Ці утиски, разом із розширенням формальних політичних прав (таких, наприклад, як можливість створення громадських об'єднань), утворили ґрунт для розвитку галицьких культурно-освітніх організацій, одним з проміжних завдань яких стали туристичні мандрівки.

Імперія Габсбургів, яка з 1867 р. стала називатися Австро-Угорською імперією, мала численні традиційні, добре налагоджені економічні та культурні зв'язки з провідними країнами Західної Європи, розвинену систему освіти, мережу водних та суходільних шляхів. Цю країну називали ще «Дунайською імперією» через те, що її територією протікала велика, зручна для судноплавства р. Дунай, полегшуючи сполучення країни з сусідами, а також між окремими регіонами та містами всередині імперії. Габсбурги намагалися скорочувати технічне відставання країни від Англії та Франції і сприяли розвитку промисловості та транспортної інфраструктури. У другій пол. ХІХ ст. в імперії було побудовано велику мережу залізниць, у тому числі в Галичині. В економіку імперії успішно залучалися інвестиції, західні та місцеві підприємці активно будували промислові об'єкти та налагоджували торгові мережі, освоювали та створювали нові маршрути для перевезення товарів і людей.

Різноманітні види сировини з Галичини, Буковини та Закарпаття у великій кількості вивозилися на продаж до інших регіонів імперії та за кордон. Наприклад, селяни-бойки з Верхнього Синьовидного скуповували фрукти в Галичині та Буковині і продавали їх в Будапешті, Відні, Парижі. Багато з тих, хто брав участь у міжрегіональних та міжнародних торговельних операціях, призвичаїлися до мандрівок і передавали знайомим та родичам свій досвід пересування шляхами Європи.

З одного боку, успішні підприємці та спадково заможна шляхта отримали, завдяки збільшенню свого майнового стану та підвищенню комфортності подорожей, більше можливостей для мандрівок, відпочинку за межами

постійного проживання. З іншого, високий рівень культури заможних верств населення Австро-Угорщини сприяв зростанню популярності мандрівок, метою яких було задоволення пізнавальних інтересів, бажання відвідати центри науки та мистецтв, віденські, будапештські чи закордонні заклади дозвілля (музеї, театри, ресторани тощо) або, навпаки, здійснити романтичні подорожі до мальовничих рідкозаселених місцевостей у Карпатах, Балканах чи навіть екзотичних країнах Азії та Африки.

Видавництво «Фрейтаг і Берндт» (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яких яскравішим кольором вдруковувалось зображення туристичних маршрутів (пішохідних, у кінських екіпажах). Карти мали відповідно оформлену обкладинку, а також текст і рекламу (туристичну та маркетингово-картографічну). Будувалися готелі.

Туризм в імперії Габсбургів робив широкі кроки на шляху до перетворення цієї галузі на справжню індустрію. Але переважна більшість тих габсбурзьких підданих, які полишали місця постійного проживання, вирушали в дорогу не з метою туризму, а внаслідок службової необхідності.

5. Українська еміграція з Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.)

Протягом XIX ст. прибутки селян в імперії Габсбургів зменшувалися внаслідок, переважно, двох чинників: 1) економічної залежності від великих землевласників; 2) лихварства в умовах нерозвиненості банківської системи.

Збіднілі селяни були вимушені продавати свої наділи, а багатодітні ділили й без того малі земельні володіння між своїми спадкоємцями, що призводило до зниження рівня життя селян.

Поширення залізничного транспорту негативно позначилося на добробуті переважної більшості міського населення. Залізницею почалося масове постачання дешевих і якісних продуктів західної промисловості до українських земель, привчаючи більшість місцевих виробників на закриття їхніх підприємств у процесі жорсткої конкуренції.

В українських регіонах Австро-Угорщини наприкінці XIX ст. сформувався великий надлишок робочої сили. Безробіття та зубожіння стали масовим явищем.

Ці явища спонукали сотні тисячі українців до еміграції. Уряди США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн з величезними сільськогосподарськими ресурсами і браком робочої сили заохочували масовий приплив працездатних людей. Розповсюджувалася реклама еміграції, часто-густо недобросовісна. У 1895 р. в Галичині почали активно діяти агенти італійських пароплавних компаній. Судноплавні компанії, що спеціалізувалися на пасажирських перевезеннях з Середземномор'я до Америки, вже відчули смак великих прибутків від транспортування емігрантів (переважно італійців). Ці агенти яскраво розповідали про чудові перспективи українських селян у Бразилії, про дешеву та родючу землю, почалася так звана «бразильська лихорадка» - ажіотаж навколо виїзду до Південної Америки.

Уряди названих країн Американського континенту надавали переселенцям великі ділянки, роботу в промисловості. Уже наприкінці XIX ст. в Канаді мешкали 24 тис. українців, а в США – більше 200 тис. Українські поселення у Південній Америці на початку XX ст. становило близько 20 тис.

Протягом першого десятиріччя XX ст. на Американський континент переселилося близько 300 тис. чоловік з Галичини і Буковини, 40 тис. з Закарпаття.

Цей переселенський рух українців сприяв розвитку транспортної та готельної інфраструктури у світі, збільшував фінансові можливості власників готелів та транспортних компаній. Наявність українських громад, сформованих цим рухом за океан, створила передумови для сотень тисяч туристичних поїздок у майбутньому – подорожей емігрантів на їхню (чи їхніх предків) батьківщину, а також подорожей до них їхніх родичів з України.

6. Розміщення та харчування подорожуючих у Галичині у складі Австро-Угорщини (друга половина XIX ст. – 1914р.

У другій половині XIX ст. збільшення мобільності населення та зростання міст підвищили попит на готельні послуги не лише в Західній Європі, але й у східній частині імперії Габсбургів. Наприкінці XIX ст. практично у кожному галицькому містечку вже були готелі. Серед них траплялися й великі заклади, але більшість готелів були дуже малими. У 1902 р. загалом у Галичині (тобто у Східній та Західній Галичині) було 935 готелів, в яких працювало близько 2.9 тис. осіб.

Переважна більшість приміщень мала дуже скромні інтер'єри, низький рівень комфортності. Але навіть у маленьких та дешевих готелях були один-два відносно комфортабельних покої для вимогливих заможних мандрівників.

Дуже багато готелів було на межі XIX і XX ст. у Львові – 48 (у Кракові тоді налічувалося 18 готелів, у Варшаві – 32).

Великі престижні готелі Львова кінця XIX – початку XX ст. мали власні мазнички, душі, каналізацію, в таких закладах працювали ресторани, кав'ярні. У холах та вздовж сходів висіли картини, на підлозі лежали килими. Ціни в таких готелях були доступними не багатьом.

Ресторани та кав'ярні, розміщені в готелях, мали, як правило, такі ж назви, як і заклади, в яких вони знаходилися. Поєднання послуг з розміщення та харчування приваблювало клієнтів.

Найбільш відомими готелями Львова були: готель «Жорж», «Англійський готель», «Гранд», «народна Гостин ниця».

За зразком західноєвропейських країн у Галичині створювалися також так звані пансіонати – мебльовані кімнати, в яких, як правило, жили протягом тривалого часу.

Незаможним людям, які подорожували Галичиною, ставали в нагоді корчми.

7 Роль українського національно-культурного руху в розвитку туризму на українських територіях у складі Австро-Угорщини (друга половина XIX ст. – 1914 р.)

На західно-українських землях члени «Руської трійці» М. Шашкевич, І Вагилевич і Я.Головацький першими порушили питання про організацію народознавчих мандрівок і особисто багато мандрували по території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Яків Головацький ще студентом обійшов майже всю Галичину, Буковину, Закарпаття, зібравши величезну кількість етнографічного та фольклорного матеріалу і цим самим поклав початок системному та всебічному вивченню краю засобами мандрівки, подорожі.

Іван Вагилевич був одним з найбільших знавців у галузі дослідження рідної історії, зокрема її давніх часів. Він щорічно мандрував у Карпати для пошуку і вивчення історико-археологічних пам'яток, збирання фольклорного та етнографічного матеріалу. Дослідження, публікації та народознавчі пошуки І.Вагилевича є здобутками української етнографічної думки XIX ст. І.Вагилевич вважається основоположником етнографічного туризму в Україні.

Подвижницька діяльність Я.Головацького та І.Вагилевича мала великий вплив на членів товариства «Просвіта», до якого входили студенти Львівської духовної семінарії та університету

Вагомий внесок у мандрівництво вніс історик і педагог, редактор і видавець, громадський діяч Василь Ільницький. Він став автором багатьох досліджень і наукових праць про культуру ц освіту Галичини.

Чудовим організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій був видатний педагог, письменник, філософ і громадський діяч Іван Франко.

У 1883 р. І.Франко організував етнографічно-статистичний гурток, який пізніше реорганізувався в «кружок» для устоювання мандрівок по ріднім краю».

Наприкінці XIX ст. провідним центром з вивчення українського народознавства засобами мандрівок та екскурсій став Львів. Розгорнулась велика робота етнографічної комісії, яку було створено в 1898 р. при Науковому товаристві ім. Т.Шевченка. Активну участь у ній брали Іван Франко, Михайло Павлик, Володимир Гнатюк, Філарет Колеса, Федір Вовк та інші. Зібрані матеріали було надруковано у 38 томах «Етнографічного збірника» та в 20 томах «Матеріалів до української етнології».

На початку XX ст. відбулося піднесення туристично-краєзнавчого руху в Східній Галичині, що сприяло не тільки збиранню наукових матеріалів, а й фізичному вихованню підростаючого покоління. У 1900-і рр. інтерес до туристичної діяльності виявили спортивне товариство «Сокіл», а також польське товариство «Татранське» з філіями у багатьох містах Галичини.

Значну роль у розвитку туризму в Галичині відіграло прокладення залізниці Станіслав - Вороненька. В різних місцях почали будувати «закутки» для туристів, тобто перші туристичні бази, зокрема на горі Говерла. У Ворохті, Татарові, Микуличині, Ямні та Яремчі були побудовані сотні вілл і пансіонатів для мандрівників і відпочиваючих. Щороку у цій зоні відпочивало до 10 тис. людей. Їм видавались спеціальні путівники та карти. Серед відпочиваючих були І.Франко, Л.Українка, М.Коцюбинський, О.Кобилянська, В.Стефаник та багато інших відомих людей, які проводили просвітницьку роботу серед місцевого населення.

Вагомий внесок у розвиток туризму в Галичині зробила конференція, присвячена утворенню «Галицького туристичного товариства», що відбулася 12 липня 1905 року в м. Кракові.

Усвідомлюючи виняткове значення туристичної краєзнавчої роботи для виховання учнів, українські школи та гімназії почали впроваджувати її в позакласний навчально-виховний процес, проводити мандрівки й екскурсії по рідному краю та інших країн.

У 1911 р. виникло молодіжне товариство «Пласт», члени якого під час туристичних походів виробляли навички участі в таборванні, рятівництві,

спостережництві тощо. Перший мандрівний табір організував І.Чмола, а постійний – П. Франко в 1914 р.

Питання для самопідготовки

1. Назвіть перші туристські організації в Російській імперії.
2. З яких причин у другій половині XIX ст. Крим став привабливим курортним регіоном?
3. Поясніть, чому Кримсько-Кавказький гірський клуб називають першим бюро подорожей і екскурсій.
4. Схарактеризуйте передумови зародження туристсько-екскурсійного руху на західноукраїнських землях.
5. Назвіть організаторів туристсько-екскурсійних заходів у Галичині і на Волині.
6. Чому І. Я. Франко посідає особливе місце в історії вітчизняного туризму?
7. Розкажіть про туристсько-екскурсійну діяльність спортивно-пожежних товариств «Січ» і «Пласт».
8. Які чинники сприяли розвитку готельної справи в другій половині XIX — на початку XX ст.?
9. Назвіть найвідоміші готелі, побудовані в Києві та інших містах України в дорадянський період.

Список рекомендованої літератури

1. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». – Івано-Франківськ, 1992. – 80с.
2. Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – Івано-Франківськ, 1996. – 80с.
3. Воронкова Л.П. История туризма / Л.П.Воронкова – Москва – Воронеж: «МОДЭК», 2001. – 303 с.

4. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2003. – 159с.
5. Історія України: Навч. посіб./ За ред.В.А.Смолія. – К.1997. – 401с.
6. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: підручник / Т.Г. Сокол – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
7. Соколова М.В. Історія туризму / М.В. Соколова – М.: «Академия», 2004. – 352 с.
8. Устименко Л.М. Історія туризму: навчальний посібник / Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с.
9. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч.посібник / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова -К. : Вища шк. ,2002. – 195 с.: іл.
10. Шаповал Г.Ф. Історія туризму / Г.Ф.Шаповал – Минск: ИП Экоперспектива. 1999. – 303 с.

Тема 5. Розвиток туризму в Україні в міжвоєнний період 20-30рр. ХХ ст.

План

1. Туризм на українських землях у складі Польщі (1921-1939 рр.)
2. Розвиток туризму в 20-30-і рр. ХХ ст.
3. Створення та діяльність туристичних організацій.

1. Туризм на українських землях у складі Польщі (1921 – 1939 рр.)

Після закінчення Першої світової війни туристично-краєзнавчий рух на теренах Східної Галичини відродився, поширився та набрав більш організованих форм з 1920-х років. До його організації були залучені кращі представники української інтелігенції. Зокрема, восени 1921 року у Львові професор Іван Крип'якевич заснував «Кружок любителів Львова». З часом «Кружок розширив свою діяльність, поповнюючи краєзнавчу роботу збиранням і опрацюванням етнографічного

матеріалу. Цей рух поширився по всій Галичині, і 30 травня 1922 р. українське туристичне товариство «Чорногора» в Станіславі відновило свою діяльність. Головою товариства став лікар Я. Грушкевич.

Товариство діяло за багатьма напрямками а саме:

А.) влаштовувало збори, звіти, конференції; Б.) займалося організацією дозвілля; В.) влаштовувало спільні туристичні мандрівки; Г.) організовувало теоретичні та практичні заняття з молоддю; Д.) утримувало фахову бібліотеку з спеціальною літературою туристично-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями й описами туристичних маршрутів; Е.) здійснювало видавничу діяльність у часописі «Туристка і краєзнавство», а з 1937р. в журналі «Наша Батьківщина»; Є.) будувало туристичні притулки та домівки, зокрема, на полонині Плісце, біля гір Грофи, Довбушанки, Сивуля та на перевалах Рижі та Столи; встановлювало дороговкази та маркувало маршрути з Осмолоди через Горгани до Татарова; Ж.) утримувало штатних працівників – гірську сторожу (в обов'язки якої входили прийом і розміщення мандрівників, догляд і ремонт притулків), а також провідників, які були зобов'язані проводити туристів по маршруту і відповідати за їхню безпеку. Туристичне товариство «Чорногора» співпрацювало з українським туристично-краєзнавчим товариством «Плаї», яке було засноване в 1924 р. у Львові.

Товариство розгорнуло активну видавничу діяльність:

А.) скликало загальні збори, конференції; Б.) реєструвало історичні пам'ятні місця; В.) розробляло туристичні маршрути по рідному краю.

Розвитку туризму Галичині сприяла велика видавнича діяльність з проблем краєзнавства та туризму, яку розгорнули громадські та культурні діячі. У 1925 р. за редакцією І. Крип'якевича почав виходити часопис «Туристка і краєзнавство». З 1937 р. друкованим органом «Плаю» став жомісячний журнал «Наша Батьківщина», в якому друкувалися статті, схеми туристичних маршрутів та описи мандрівок.

На допомогу туристам вийшли путівники:

«Історичні походи по Львову» І. Крип'якевича. «Долиною Опору і Стрия» Є. Пеленського. «Пізнай свій край. Опис мандрівки по Карпатах» М.Заклинського.

У Галичині розроблялися численні нові туристичні маршрути: пішохідні, лижні, велосипедні та водні; частина з них описувалася в журналі «Наша Батьківщина», до описів додавалися карти.

З метою кращого пізнання інших країн, їхньої культури та побуту, у червні 1927р. туристичне товариство «Чорногора» звернулося до воєводи та туристичної комісії з проханням про дозвіл на перехід кордону для своїх членів. Тоді члени товариства «Чорногора» отримали змогу подорожувати по території «Підкарпатської Русі» (Чехословаччина), де зустрічалися з українськими діячами та налагоджували з ними контакти, а з 1937 р. — влаштовували мандрівки по території Румунії. Таким чином, розширювалася географія туристичних мандрівок.

Засновником водного туризму в Галичині був Я. Гладкий, який у 1927р. організував, наприклад, найбільшу подорож з м. Стрий, по річці Дністер до Заліщик. За 10 днів мандрівники подолали понад 250 км. Велику роль у розвитку лижного туризму відіграв Карпатський Лещетарський клуб (КЛК). Як зазначав О. Кузьмович: «Однією з перших була мандрівка членів КЛК до Зелем'янки та Славська в січні 1925 р.».

У лютому 1934 р. було урочисто відкрито перший український туристичний притулок у с. Славське. У березні цього року, за почином і стараннями Ярослава Падохи, при філіалі туристично-краєзнавчого товариства «Плай» у Стрию відкривалися спортивні секції, зокрема лижні, що проводили зимові тижневі збори у Славську. Тут вчили «трохи руханки, трохи лещетарських вправ, а відтак мандрували кілька годин на котрийсь із довкільних верхів».

Влітку 1930 р. група мандрівників-велосипедистів під керівництвом О. Заславського провела тижневу подорож за маршрутом, який включав 21 місто: Стрий-Моршин-Болехів-Долина-Калуш-Станіслав-Татарів-Ворохта-Жаб'є-Косів-Коломия-Сня-тин-Заліщики-Чортків-Скала над Збручем-Тернопіль-Галич-Ходорів-Жидачів-Журавно-Стрий.

Велику увагу туристичні товариства надавали збиранню краєзнавчих матеріалів, які потім передавалися до Львівського музею, а також до Коломийського музею «Гуцульщина», Станіславського, Самбірського та до інших. Станом на 1937 рік у Галичині було 12 українських музеїв, в яких працювало 20 штатних працівників. Певна частина їхніх експонатів зібрана під час мандрівок та екскурсій по Галичині. Крім того, туристичні товариства вважали, що одним із головних чинників освіти молоді є пізнання та збереження природи. Для вирішення природоохоронних завдань товариства починали широко застосовувати засоби мандрівництва, поєднуючи фізичний розвиток з патріотичним і екологічним вихованням. Як писав вчитель географії М. Гавдяк: «Пізнання природи, заглиблення в тайни її життя мусить довести, особливо молодих, до глибоких перемін. Збереження рідної природи є одним із чинників освіти молоді».

Для збереження природи біля Осмолоди було створено, при допомозі власника лісів митрополита Андрія Шептицького, два заповідники первісної гірської природи. Перший кедровий заповідник на горі Лолинське Яйце (3 кв. км) був заснований у 1935 р. і переданий під опіку НТШ у Львові. Другий — Український парк Природи (18 кв. км) — засновано у 1936 р. До нього входили гори Грофа, Канусяки, Паренки. Весь парк був відкритий для користування українських туристичних товариств «Чорногора», «Плай». Тут були побудовані сховища для мандрівників, де вони могли відпочивати Товариства «Чорногора» та «Плай» діяли до вересня 1939 р., коли західноукраїнські землі окупували радянські війська.

Зрозуміло, що учасниками та організаторами туристичних подорожей на українських землях у складі польської держави були не лише українці.

Багато зробили для розвитку туризму в регіоні державна влада, загальнопольські туристичні фірми та місцеві польські культурні осередки.

Наприклад, у Тернополі, Перемишлі, Станіславі, Коломиї та деяких інших містах знаходились бюро подорожей «Орбіс» — краєві відділи польського бюро подорожей з головним офісом у Варшаві. У Львові було чотири таких відділи. Туристичне бюро організувало краєзнавчі екскурсії, надавало безкоштовну інформацію про туристичні ресурси свого краю, здійснювало рекламно-видавничу діяльність.

У Варшаві виходила газета «Туриста», в якій численні організатори та учасники туристичних подорожей могли знайти інформацію з багатьох питань сфери туризму. В країні функціонувала розвинена мережа залізниць, автошляхів, діяло багато автобусних маршрутів, використовувався в туризмі навіть авіатранспорт. Польська держава приділяла багато уваги розвитку спорту та краєзнавства, сприяючи зростанню обсягів внутрішнього туризму.

2. Розвиток туризму в 20-30-і рр. ХХ ст.

У грудні 1922р. УСРР увійшла як суверенна республіка до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і її подальша історія стала невіддільною від історії багатонаціональної більшовицької держави.

У перші роки радянської влади туризм розвивався здебільшого, стихійно. Існувала низка організацій, які по різному розуміли завдання туристичного руху. Велика увага радянського уряду приділялась екскурсійній справі, адже екскурсія була одним із засобів ідеологічної роботи серед населення.

Однією з перших організацій, що займалася туризмом та екскурсіями, став створений у 1917 р. за ініціативою Н.К.Крупської позашкільний відділ Народного комісаріату просвіти (Нарком просу), а в 1918 р. з'явилося Бюро шкільних екскурсій Наркомпросу.

У 1918 р. Ленін підписав декрет «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царя, та розробку проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції. Цей декрет поклав початок створенню об'єктів пролетарської

ідейної символіки, які в подальшому стали об'єктами екскурсійних і туристичних маршрутів.

Декретом 1919 р. «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення» більшовицький уряд проголосив націоналізацію курортів і передачу їх до рук трудящих та спрямував зусилля на організацію лікувального туризму та відтворення системи курортно-санаторного обслуговування.

Матеріальною базою для створення перших радянських здравниць стали націоналізовані приватні готелі, пансіонати, санаторії, маєтки знаті, дачі, монастирі.

З 1925р. у колишньому царському палаці в Лівадії почав функціонувати перший санаторій для селян, а в Гурзуфі – Всесоюзний санаторний піонерський табір «Артек».

Керівництво туристично-екскурсійною справою було покладено на Головний політико-просвітній комітет Нарком просу, за рекомендацією якого почали розроблятися «науково-революційна» та «виробнича» тематики для екскурсій, з метою підвищення ідейного змісту всіх заходів в сфері туризму та екскурсій.

Однією з форм екскурсійної роботи були різноманітні станції. У Москві було створено Центральне бюро шкільних екскурсій (1919 р.). У Петрографі працювала Центральна станція гуманітарних екскурсій.

В 1920-і рр. було створено три науково-дослідні заклади, які займались музейно-екскурсійною справою: у Москві Центральний музейно-екскурсійний інститут та Інститут методів позашкільної роботи, а в Петрограді – Науково-дослідний екскурсійний інститут, який з травня 1922 р. почав видавати «Екскурсійний вісник». Пізніше розпочалося видавання журналу «На суші та на морі».

В цей період створено державне видавництво «Фізкультура і туризм», яке друкувало науково-дослідні праці по узагальненню досвіду туристсько-екскурсійної справи в країні.

Для розвитку туристичного руху та стимулювання його активістів, у 1939 р. Всесоюзний комітет зі справ фізкультури та спорту при Раді народних комісарів затвердив положення про значок туриста.

Наприкінці 30-х рр. туризм в СРСР (як і в багатьох інших країнах світу) набув великого розмаху, став звичним засобом відпочинку для мільйонів людей.

3. Створення та діяльність найбільших туристських організацій.

Період з 1918 до 1929 рр. більшість істориків вважає «золотим десятиліттям» розвитку туризму та екскурсійної діяльності в Р.С.

В наступні десять років також швидко розвивалися організаційні форми туристичної діяльності в СРСР, поширювався самодіяльний туризм.

В 1928р. за рішенням Наркомпросу було створено акціонерне товариство «Радянський турист», яке стало активно витісняти приватні туристичні контори та бюро.

«Радянський турист» почав створювати свою матеріальну базу та розробляти нові туристичні маршрути по всій території Р.С., створюючи тим самим мережу власних турбаз, санаторіїв, будинків відпочинку, орендує готелі в курортних містах. «Совтур» став першою організацією, яка почала реалізовувати ідеї планового туризму.

Важливу роль в розвитку масового самодіяльного туризму зіграв комсомол, який займався організацією дозвілля молоді.

В роки НЕПу відродило свою роботу Російське товариство туристів.

За сприяння Бюро туризму при Московському комітеті ВЛКСМ (створене у 1927р.) і за підтримки туристів-робітників Російське товариство туристів було перейменовано у 1929р. на Товариство пролетарського туризму РРФСР (ТПТ), основним гаслом якого стало: «Пролетарський туризм – засіб підвищення культурного рівня народних мас!»

Головою товариства Пролетарського туризму був призначений Микола Васильович Криленко.

Діяльність ТРТ була спрямована на розвиток широкого суспільного туристичного руху, сприяння патріотичного виховання населення країни, підготовку кадрів для сфери туризму. Через рік після створення в лавах ТПТ вже нараховувалось 50 тис чол.

У 1930р. Рада Народних Комісарів Радянського Союзу прийняла Постанову про злиття акціонерного товариства «Радянський турист» з товариством пролетарського туризму і створила Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій. Всесоюзному товариству передавались державні туристичні організації, які існували в державі, доручалась уся туристично-екскурсійна діяльність, оскільки вона розглядалась як специфічна форма ідейно-патріотичного та соціалістичного виховання народних мас.

Дитячим туризмом безпосередньо займалась Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція Нарком просу.

Всередині 1930-х рр. Товариство пролетарського туризму та екскурсій, як і всі масові добровільні туристичні товариства, що існували в країні, було ліквідовано постановою уряду. Керівництво самодіяльним туризмом було передано Всесоюзній раді фізичної культури при Центральному виконавчому комітеті СРСР.

Одночасно Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС) було доручено керівництво організацією туризму та екскурсій.

Розвиток іноземного туризму потребував упорядкування прийому туристів із-за кордону. В 1929р. рішенням Ради праці і оборони створено Всесоюзне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР (ВАТ «Інтурист»). Цій організації призначено було розвивати два напрямки: внутрішній і зовнішній туризм.

Перший напрямок – зовнішній – був пов'язаний з продажем на іноземних ринках турів до Радянського Союзу.

Другий напрям діяльності «Інтуриста» - внутрішній – був пов'язаний з необхідністю організації прийому іноземців в Радянському Союзі.

З 1934 р. «Інтурист» починає працювати з такими відомими у світі компаніями, як «Американ Експрес», «Томас Кук».

Найбільша інтенсивність відвідування СРСР іноземцями спостерігалась у 1934-1937 рр., коли їх кількість сягнула 70 тис. чол.

Питання для самопідготовки

1. Назвіть українські туристсько-краєзнавчі товариства Галичини.
2. Яка роль Івана Крип'якевича у розвитку туризму Галичини у міжвоєнний період?
3. Охарактеризуйте політичні та соціально-економічні умови розвитку туризму на українських землях у складі Польщі.
4. Назвіть імена організаторів українського туристично-краєзнавчого руху у Галичині.
5. У чому полягає роль молодіжних товариств Галичини у розвитку туризму.
6. Чим відрізняється робота Товариства пролетарського туризму РРФСР від діяльності «Радянського туриста»?
7. Дайте визначення основних напрямів діяльності ВАТ «Інтурист».

Список рекомендованої літератури

1. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». – Івано-Франківськ, 1992. – 80с.
2. Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – Івано-Франківськ, 1996. – 80с.
3. Воронкова Л.П. История туризма / Л.П.Воронкова – Москва – Воронеж: «МОДЭК», 2001. – 303 с.
4. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2003. – 159с.
5. Історія України: Навч. посіб./ За ред.В.А.Смолія. – К.1997. – 401с.
6. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: підручник / Т.Г. Сокол – К.: Грамота, 2006. – 264 с.

7. Соколова М.В. Історія туризму / М.В. Соколова – М.: «Академія», 2004. – 352 с.
8. Устименко Л.М. Історія туризму: навчальний посібник / Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с.
9. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч.посібник / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова -К. : Вища шк. ,2002. – 195 с.: іл.
10. Шаповал Г.Ф. Історія туризму / Г.Ф.Шаповал – Минск: ИП Екоперспектива. 1999. – 303 с.

Тема 6. Основні напрями розвитку туризму в Україні у повоєнний період.

План

1. Активізація екскурсійної справи у 40-60-х рр. ХХ ст.
2. Розвиток планових туристичних маршрутів.
3. Організація і управління туризмом у 50-60-ті рр.

1.Активізація екскурсійної справи у 40-60-х рр. ХХ ст.

Події Другої світової війни на певний час загальмували розвиток туризму та екскурсій. Тільки після завершення війни туристично-екскурсійні установи починають відновлювати свою діяльність.

Спостерігається пожвавлення шкільного екскурсійного руху, який набув масового характеру. Шкільні екскурсії вирушають до фабрик, заводів, шахт, новобудов Запоріжжя, Сталіна, Ворошиловграда, Харкова. У 1948 р. в екскурсіях, походах і подорожах по вивченню рідного краю взяли участь 1146500 школярів.

Значно розширилась тематика екскурсій, спрямована на комуністичне виховання молоді, насамперед, ленінська тематика, перемога у Великій

Вітчизняній війні, розбудова народного господарства, здобутки комуністичного будівництва.

Важливе місце починає займати військово—історична тематика. Основою військово-історичних екскурсій стали пам'ятники бойової слави, пам'ятні місця, меморіальні комплекси, присвячені героїзму радянських воїнів, партизан, всього радянського народу у дні Великої Вітчизняної війни. У їх числі пам'ятник Слави на Сапун-горі, споруджений у 1944 р. як символ мужності учасників штурму Сапун-гори і визволення Севастополя від Фашистських загарбників; меморіальні комплекси: «Міус-фронт» (м. Красний Луч Луганська обл.), «Молода гвардія» (м. Краснодон Луганська обл.), «Спадщанський ліс» (м. Путивль сумської обл.) тощо. Також пам'ятники: генералу армії Миколі Ватутіну – у місті Києві, розвіднику Миколі Кузнєцову у містах Рівному і Львові, командирі партизанського з'єднання Сидору Ковпаку в м. Путивлі тощо.

1950-ті роки ознаменувались посиленням ідеологізації екскурсійної справи. Екскурсійні організації розширювали тематику своїх екскурсій, вводили нові об'єкти показу. В тому числі місць, пов'язаних з життям і подвигами героїчних персонажів радянської літератури. В екскурсіях на літературні теми широко висвітлювалися твори О.Фадєєва, І. Еренбурга, Б. Полевого та багатьох інших.

Значного поширення набула історико-революційна тематика.

50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр. екскурсійні установи відмітили створенням екскурсій, присвяченим цим подіям.

У 1957 р. у зв'язку з 40-річчям жовтневої революції 1917 р. екскурсійні установи розробили і активно впроваджували нові екскурсійні маршрути історико-революційного змісту.

Зверталась увага й на проведення екскурсій наступного тематичного спрямування: літературного, архітектурного, мистецтвознавчого. Це такі екскурсії як «Літературний Київ», «Літературна Одеса», «Шевченко в Києві»,

«Леся Українка в Києві», «Архітектурний вигляд Києва», «Архітектурні пам'ятники Печерська, «Скульптурні монументи Києва» тощо.

У повоєнний період екскурсійною справою опікувались ТЕУ ВЦРПС (з 1962 р. Республіканська рада з туризму), ВАТ «Інтурист», «Супутник» ЦК ЛКСМУ, Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція (РДЕТС), товариство «Знання», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

У 1960-х рр. в системі профспілкового туризму набувають розвитку туристичні подорожі з використанням різних транспортних засобів. Вони мали визначену екскурсійну програму, що пропонувалась туристам у місцях перебування за маршрутом подорожі. Розширення екскурсійного обслуговування було також обумовлено скороченням робочого тижня. Зростанням вільного часу. Який можна було використати на змістовний відпочинок.

Отже, в післявоєнний період в екскурсійному процесі були задіяні державно-громадські структури, всі вони прагнули однієї мети – виховання населення в комуністичному дусі. Відповідно розвивалися і цілі екскурсійної справи, що відбилося на тематиці екскурсій.

В результаті величезної політико-виховної роботи, яка набула державного значення, активізується екскурсійний рух.

Поряд з громадсько-політичною тематикою проводились все-таки екскурсії з історичної, архітектурної, літературної, природничої тематики. Це до певної міри задовольняло пізнавальні інтереси населення.

2.Розвикок планових туристичних маршрутів.

Після війни туризм в СРСР перебував у кризовому стані. І лише на початку 60-х рр. зусилля по відродженню економіки, в цілому, і туризму, зокрема, почали давати помітні результати.

Однією з популярних форм розвитку туристичного руху стали планові маршрути. Туризм в СРСР, за формами організації, поділився на самодіяльний і плановий. В залежності від цього, маршрути також

поділялись на планові (коли туристи подорожували по путівках) і самодіяльні (коли туристи подорожують на засобах самообслуговування).

Найбільш розповсюдженими були такі лінійні маршрути:

«Від Москви до Новгороду»;

«Із Середньої Азії до Казахстану»;

«По Військово-Грузинській дорозі до Чорного моря».

Серед кільцевих маршрутів особливою популярністю в іноземців та вітчизняних туристів користувався маршрут «По містах Золотого кільця».

Місцеві планові маршрути створювались за радіальним принципом. Туристи, мешкаючи на одній турбазі або в одному готелі, здійснювали екскурсії, або недалекі походи до цікавих природних місцевостей, історичних або культурних пам'ятників.

Москва, Ленінград, Київ та інші міста Радянського Союзу, які мали пам'ятки історії, архітектури, культури та мистецтва, були центрами пізнавального туризму.

Для тих туристів, які цікавились архітектурою і мистецтвом, були розроблені маршрути:

«В край білих ночей»;

«По Прибалтиці»;

«Містами України»;

«Столицями Закавказьких республік».

Всі ці маршрути постійно оновлювались. Різними були ці засоби переміщення туристів. Було організовано декілька всесоюзних маршрутів для автотуристів. Путівка давала право на проживання в кемпінгу з харчуванням та екскурсійним обслуговуванням.

Новий імпульс після війни отримав велотуризм.

Паралельно з плановим розвивався в країні самодіяльний туризм.

До маршрутів з активними засобами пересування відносились 55 всесоюзних маршрутів. Це були кінні, велосипедні, водні, пішохідні. Турист, який взяв участь в одному з таких маршрутів, одержував право на отримання

посвідчення і значка «Турист СРСР». Найбільш популярними були: «По гірському Криму», «По Дністровському каньйоні на плотах», «По Телецькому озеру і Алтайській тайзі». Такі мандрівки були настільки популярними в 1960-і рр., що майже в усіх вузах СРСР почалося створення туристичних секцій і Клубів туристів.

У 1957р. була створена Всесоюзна федерація туризму, яка проіснувала 4 роки. В її склад увійшли найбільш досвідчені і кваліфіковані спеціалісти. Вони помагали самодіяльним туристам освоювати нові регіони, розробляти цікаві екскурсії. В першу чергу цими та іншими питаннями займались маршрутно-кваліфікаційні комісії. Для забезпечення безпеки туристів на маршрутах були створені контрольно-рятувальні служби.

Найбільш масовими та популярними формами самодіяльного туризму стали походи вихідного дня.

Розвиток самодіяльного туризму здійснювався також з допомогою різних туристських клубів, діяльність яких керували профспілкові організації.

4.Організація і управління туризмом в 50-60-ті рр.

В повоєнний період партійно-державне керівництво та громадськість країни взяли на себе турботу з організації нової, розгалуженої мережі туристських організацій і установ.

Це були роки успішного виконання планів соціалістичного будівництва, ентузіазму і підйому.

Саме середину 50-х рр.. можна вважати періодом зародження виїзного туризму.

Таблиця 1. Основні напрями туризму у 1960-х рр. в СРСР

Напрями туризму	Підпорядкування державним організаціям
профтуризм	Центральна Рада по туризму і екскурсіям при ВЦРПС
іноземний туризм	Державний комітет з іноземного туризму при РМ СРСР
молодіжний туризм	«Супутник» при ЦК ВЛКСМ

військовий туризм	Управління по туризму і екскурсіям Міноборони СРСР
шкільний туризм	УДТЕС і Управління дальніх подорожей Міністерства освіти СРСР

У 1955 р. був затверджений новий статут «Інтуриста», що передбачав розвиток як в'їзного, так і виїзного туризму, а також прийом іноземців, які прямували транзитом по території СРСР. «Інтурист» дістав повноваження бути членом різних національних і міжнародних організацій, комісій тощо.

Крім основних функцій він займався також погодженням із закордонними фірмами умов прийому радянських туристів і супроводу груп, що виїжджають за кордон.

Розвиток міжнародних зв'язків і зміцнення блоку країн соціалізму сприяли появі й інших організацій, що мали право відправляти туристів у зарубіжні поїздки. З червня 1958 р. у Радянському Союзі питаннями міжнародного молодіжного обміну почало займатися Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ВЛКСМ. У 1961 р. при Всесвітній федерації демократичної молоді було створено Міжнародне бюро туризму й обмінів молоді (БІТЕЖ). БММТ «Супутник» вступив у БІТЕЖ і став членом його Ради.

Так поступово у країні склалася система трьох монопольних туристичних структур: ВАТ «Інтурист», ТЕУ (Туристично-екскурсійне управління). з 1962 р. – Центральна рада з туризму ВЦРПС, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник ЦК ВЛКСМ. Усі вони з середини 50-х рр.. почали активно займатися як міжнародним (в'їзним і виїзним), так і внутрішнім туризмом. Однак «Інтурист» зберігав провідну роль в обслуговуванні іноземних туристів як за обсягом роботи, так і за різноманітністю послуг. Активно розроблялися нові маршрути, розширювалася географія подорожей неосяжною країною. Одночасно велося будівництво туристичних комплексів для іноземних туристів, купувалися у власність і орендувалися різні споруди, транспорт тощо.

Природно, що особливо інтенсивно розвивалися туристські зв'язки з соціалістичними країнами. Саме «Інтурист» організував наприкінці 50-х років у Москві Нараду міністрів з туризму країн – учасниць Варшавського договору, на якій були обговорені питання, що стосувались туристського обміну і співтовариства в цій галузі.

Подальший розвиток іноземного туризму в СРСР значною мірою визначався початком космічної ери, яку відкрив політ Юрія Гагаріна 12 квітня 1961р.

У 1964 р. кількість іноземних туристів, що відвідали СРСР, перевищувала 1 млн. чел., і понад 900 тис. радянських громадян виїхали в зарубіжні подорожі.

Поряд з діяльністю із залученням туристів до СРСР, розвитку міжнародних зв'язків, розширення матеріальної бази значну увагу приділяли підготовці кадрів, що були головним надбанням компанії. Високий професійний рівень, відповідальність, широкий кругозір і вишукані манери завжди відрізняли персонал «Інтуриста». Оскільки в іноземних туристів на той час не було іншої можливості спілкуватися з будь-ким, крім співробітників «Інтуриста», саме від цих людей залежало враження іноземців і про СРСР загалом, і про Україну зокрема.

Важливу роль в удосконаленні організації і управління туризмом та екскурсіями в країні відіграла прийнята в травні 1969 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про заходи подальшого розвитку туризму та екскурсій в країні». Вперше перед радянськими, господарськими і профспілковими організаціями були поставлені завдання планомірного розвитку матеріально-технічної бази і перетворення туризму на велику галузь народного господарства країни. Вона активізувала участь у цій роботі різних міністерств і відомств. Усі наступні роки були періодом бурхливого розвитку туризму, підвищення рівня організаторської діяльності туристсько-екскурсійних установ, якості обслуговування населення.

Питання для самопідготовки

1. Яка організація в Радянському Союзі займалась іноземним туризмом?
2. Назвіть організацію, яка займалась внутрішнім туризмом.
3. Розкажіть про організацію морського туризму.
4. Які функції були покладені на створену Всесоюзну федерезію туризму.
5. Які періодичні видання висвітлювали питання туристичної діяльності.
6. Назвіть найбільш відомі всесоюзні маршрути.

Список рекомендованої літератури

1. Воронкова Л.П. История туризма / Л.П.Воронкова – Москва – Воронеж: «МОДЭК», 2001. – 303 с.
2. Історія України: Навч. посіб./ За ред.В.А.Смолія. – К.1997. – 401с.
3. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: підручник / Т.Г. Сокол – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
4. Соколова М.В. История туризма / М.В. Соколова – М.: «Академия», 2004. – 352 с.
5. Устименко Л.М. Історія туризму: навчальний посібник / Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с.
6. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч.посібник / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова -К. : Вища шк. ,2002. – 195 с.: іл.
7. Шаповал Г.Ф. История туризма / Г.Ф.Шаповал – Минск: ИП Экоперспектива. 1999. – 303 с.

Тема 7. ТУРИЗМ В УКРАЇНІ В 70-80-ті РОКИ ХХ СТ.

План

1. Державний комітет СРСР з іноземного туризму «Інтурист».
2. Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ВЛКСМ.
3. Екскурсійний туризм.
4. Плановий туризм.

5. Самодіяльний туризм.

1. Державний комітет СРСР з іноземного туризму «Інтурист».

Державний комітет СРСР з іноземного туризму «Інтурист» був покликаний проводити єдинокордонну політику в галузі іноземного туризму в усіх республіках. Йому також було доручено здійснювати керівництво міжнародними туристичними зв'язками СРСР, забезпечувати розвиток іноземного туризму в СРСР і радянського — за кордон.

В організації туристичних обмінів із зарубіжними країнами пріоритет надавався соціалістичним. У 1970-1972 рр. було підписано угоди про співробітництво в галузі туризму з усіма європейськими соціалістичними країнами — Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Югославією, а в 1977 р. — з Кубою та Монголією. Питома вага туристів з країн соцтабору становила 80% усіх туробмінів, що здійснював «Інтурист» на підставі міжнародних угод. У ці роки відбувався також процес активного укладання угод на туристичне співробітництво з деякими капіталістичними країнами і країнами, які розвивалися.

Як державний туристичний орган Держкомінтурист проводив політику СРСР і в міжнародному туристичному співробітництві: брав участь у найбільших туристичних форумах; у роботі міжнародних туристичних організацій, таких як Всесвітня туристична організація (ВТО), Всесвітня федерація асоціацій туристичних агентств (ФУААВ); у туристичних альянсах соціалістичних країн — Нараді урядових органів з туризму соціалістичних країн та Нараді бюро подорожей соціалістичних країн.

Першочерговими в іноземному туризмі були політичні та ідеологічні завдання: пропаганда радянського способу життя, зміцнення авторитету радянської держави у світі. Але «Інтурист» одночасно мав вирішувати й ряд економічних завдань: виконання державних планів, збільшення національного доходу, залучення валютних коштів. Тому він мав й іншу іпостась. На зовнішньому туристичному ринку «Інтурист» — в особі його Головного

комерційного управління — виступав як звичайна турфірма, що зберегла ім'я ВАТ «Інтурист». Він продавав свій турпродукт на комерційній основі потенційним клієнтам із капіталістичних країн через мережу своїх контрагентів і представництв за кордоном. На цей час «Інтурист» мав 28 власних закордонних представництв, а в багатьох країнах при торгпредставництвах СРСР були створені його інформбюро.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. «Інтурист» мав близько 800 партнерів у 100 країнах світу, пропонував 100 маршрутів по СРСР з відвідуванням 156 міст. Свій турпродукт «Інтурист» продавав комплексно, у вигляді турів, які пропонував покупцям через каталоги та збірники «Генеральних тарифів». ВАТ «Інтурист» було єдиною туристичною організацією в СРСР, яка мала досвід роботи на зовнішньому туристичному ринку, тому його пропозиція була досить різноманітною та враховувала ринкову кон'юнктуру.

Так, «Інтурист» пропонував тури для індивідуалів: стандартні, VIP, «А la carte», «Stop-overs»; стандартні серійні економічні тури для груп туристів; спеціалізований туризм, який включав подорожі на відпочинок і лікування на курортах Криму й Кавказу; гірськолижний туризм у Приельбруссі та Домбайській долині; ковзанку в Медео; тури мисливські та на рибну ловлю; семінари російської мови; подорожі на міжнародні конгреси, симпозіуми, виставки, кінофестивалі та спортивні змагання, фестивалі мистецтв: «Російська зима» в Москві, «Білі ночі» в Ленінграді, «Київська весна» та «Золота осінь» у Києві тощо та свята: «Російська зима», «Проводи російської зими» в Москві, Суздалі, Іркутську. Туристам пропонувалися також морські й річкові круїзи, транзитні тури через територію СРСР до Японії та Гонконгу.

Ціни на комерційні тури «Інтуриста» розраховувалися на основі єдиних «Комплексних умов і цін на обслуговування іноземних туристів». Комплекс послуг був жорстко регламентованим. Змінити маршрут або умови туру можна було тільки з дозволу Головного комерційного управління, що авізувало (залучення) туристів. Додаткові послуги можна було одержати практично

тільки за валюту. Особливо жорстко регламентувались умови подорожей туристів, аквізованих на основі міжурядових угод.

«Інтурист» організовував також подорожі радянських громадян за кордон, діючи на основі міжнародних угод. Вони були винятково груповими, розподіл путівок проводився у плановому порядку через ради профспілок і теж жорстко регламентувався. Перевага надавалась передовикам виробництва. Потенційного туриста ретельно перевіряли, особливо при виїзді до капіталістичних країн. Він мусив пройти своєрідний тест на право представляти радянську країну за кордоном. Для цього у профспілках існували так звані «інстанції».

Із середини 1980-х років «Інтурист» розпочав також продаж комплексного туристичного обслуговування радянських громадян на внутрішньому ринку. Це офіційно пояснювалося «необхідністю більш раціонального використання матеріальної бази Держкомінтуристу СРСР» та з «метою подальшого розвитку туристсько-екскурсійного обслуговування радянських громадян».

Фактично ж це зумовлювалось тим, що база «Інтуриста», на яку було витрачено багато коштів, при невисокому сезонному завантаженні іноземними туристами (на 40-44%) у несезонний період практично була бездіяльною. Це призводило до значних збитків. За рахунок радянських туристів часто вирішувалась проблема сезонності у курортних готелях «Інтуриста». Тури на відпочинок теж реалізовувались через профспілкові органи й для туристів були пільговими. Крім того, пропонувались групові екскурсійні тури («фікс-тури») по СРСР та тури на замовлення.

Наказом Держкомітету СРСР «Інтурист» № 46 від 19.02.86 р. було затверджено «Умови продажу та надання комплексного туристичного обслуговування радянським громадянам у системі Державного комітету СРСР з іноземного туризму». Згідно з цим документом підприємства «Інтуриста» повинні були приймати й обслуговувати радянських громадян, які придбали таке обслуговування, за тими ж нормами, стандартами й цінами, що й

іноземних туристів. Але якість і стандарти обслуговування вітчизняних туристів були значно нижчими, ніж для іноземних гостей, через меншу фінансову зацікавленість і, безумовно, психологічний фактор.

Разом з тим, «Інтурист» насамперед був організатором іноземного туризму й у своїй діяльності користувався широкою підтримкою держави. Для виконання державних завдань він володів багатьма монопольними правами. Так, «Інтурист» був єдиною туристичною організацією СРСР, яка мала право продавати свій продукт і надавати послуги гостям на території країни за іноземну валюту. Він мав генеральні угоди з транспортними організаціями СРСР — Аерофлотом, МШС і Морпасфлотом, за якими отримував ексклюзивне право оформлення та продажу транспортних документів для перевезень іноземних туристів у межах країни та для подорожей за кордон (Центральне бюро подорожей у Москві та каси «Інтуриста» в інших містах СРСР).

Саме в системі «Інтуриста» започатковано маркетингову діяльність і маркетингові дослідження туристичного ринку. Таку роботу проводив відділ кон'юнктури Головного комерційного управління та Проблемна науково-дослідна лабораторія, створена в системі «Інтуриста» у 1973 р. згідно з постановою Держкомітету СРСР з науки та техніки з метою наукової розробки проблем розвитку іноземного туризму. Система стандартів прийому «Інтуриста» була наближеною до міжнародних стандартів і вимог.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. «Інтурист» мав розвинену матеріальну базу обслуговування туристів: 57 автотранспортних підприємств, 5 РБУ, 73 готелі та готельні комплекси вищого рівня комфорту, серед яких готелі класу «Люкс»: «Космос» у Москві та «Прибалтійський» і «Пулковський» у Ленінграді; 13 мотелів, 11 кемпінгів — всього на 55 тис. місць. Більшість готельних підприємств «Інтуриста» збудовано саме у 1970-1980-х роках, деякі з них — за участю іноземних фірм.

Управління прийомом і обслуговуванням туристів на місцях здійснювали об'єднання, відділення та агентства «Інтуриста». Крім того, органами

державного контролю в республіках були Головні управління з іноземного туризму при республіканських Радах Міністрів. У системі «Інтуриста» працювало 72,3 тис. працівників різних фахів, у т. ч. — 3 тис. гідів-перекладачів, які володіли 25 мовами світу. У Москві існував Інститут підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів «Інтуриста», що мав філіали в інших містах СРСР, у т. ч. і в Києві.

Наприкінці 80-х років ХХ ст., за часів горбачовської перебудови, «Інтурист» одним із перших почав випробовувати ринкові форми роботи. У рамках Держкомітету було створено госпрозрахункові зовнішньоторговельні об'єднання «Інтурсервіс», «Інтуртранс», «Інтур-реклама». Низці відділень Держкомінтуриста (Ленінград, Брест, Хабаровськ та ін.) було надано право самостійної комерційної діяльності. Почали створюватися змішані турфірми та спільні підприємства з іноземним капіталом. Цьому сприяла загальна державна політика «перебудови» суспільства на засадах економічних реформ, повороту до ринкових відносин. У 1989 р. ВАТ «Інтурист» було виокремлено зі структури Держкомінтуриста СРСР і переведено на самофінансування. Ще раніше, у 1988 р., був ліквідований Головінтурист України.

Це були перші кроки на шляху реорганізації туристичної сфери, що остаточно відбулась після розпаду СРСР. У 1990 р. Держкомітет СРСР з іноземного туризму як державний орган було скасовано, Головні управління в республіках перестали існувати. А з 1990 р. почався сучасний етап розбудови туристичної галузі в рамках національної політики суверенної України, де знайшли своє місце й реорганізовані структури колишнього «Інтуриста».

2.Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ВЛКСМ.

Основна частина туристичних зв'язків «Супутника» припадала на туристичні бюро молодіжних організацій соціалістичних країн. ЦК ВЛКСМ орієнтував БММТ «Супутник» на розробку колективних багатосторонніх форм туристичного співробітництва з країнами соцтабору. З середини 60-х років ХХ ст. воно здійснювалось у рамках «Угоди про принципи

довгострокового співробітництва молодіжних організацій соціалістичних країн». Підписана в 1964 р. у польському місті Закопане, ця колективна програма туристичного співробітництва отримала назву Закопанської системи. У ній визначалися мета, зміст і форми туристичних обмінів, а також технічні норми їх регулювання, структура обліку й оцінки туристичних послуг на базі точного врахування їх кількості та якості у бальній системі як основи взаєморозрахунків в умовах безвалютного обміну. Засновниками Закопанської системи, крім БММТ «Супутник», були БММТ «Орбіта» (НРБ), Бюро «Експрес» (УНР), МБТ «Югендту-рист» (НДР), БМТ «Ювентур», БП «Альматур» та БП «Харцтур» (ПНР), БТТ (СРР), Бюро ЦКМ (ЧССР). Принципами Закопанської системи у двосторонніх контактах керувалися також БП «Кубатур» (Республіка Куба), «Заулу Аялагч» (МНР), «Караван-Наром-тревел» (Югославія).

У 70-80-х роках ХХ ст. активізувався молодіжний обмін з країнами, що звільнилися від колоніальної залежності та стали на шлях самостійного розвитку. У рамках безвалютного обміну «Супутник» у цей період щорічно приймав у середньому 3 тис. молодих іноземних туристів з країн Азії, Африки та Латинської Америки, а кількість країн у цих регіонах, що їх відвідували радянські молоді туристи, тільки протягом 70-х років зроста з 24 до 50. Туристичними партнерами «Супутника» у цих країнах були переважно організації, що працювали під керівництвом революційно-демократичних партій та національно-визвольних рухів.

Розвиток туристичних зв'язків «Супутника» з партнерами з капіталістичних країн здійснювався на довгостроковій договірній основі. На цей час «Супутник» мав такі зв'язки з понад 100 організаціями 23 країн Західної Європи, США та Канади, а також з організаціями Японії, Австралії й Нової Зеландії. Найбільші обсяги припадали на співробітництво з туристичними бюро Фінляндії, ФРН, Франції, Італії, Скандинавських країн. Партнерами «Супутника» у цих країнах були переважно бюро подорожей молодіжних організацій, близьких до просоціалістичного та прокомуністичного напрямку.

«Супутник» брав активну участь у роботі міжнародних організацій, що займалися проблемами міжнародного молодіжного туризму й обмінів, таких як Міжнародне бюро туризму та обмінів молоді (БІТЕЖ), Федерація міжнародних молодіжних туристичних організацій (ФПТО), Міжнародна конференція зі студентського туризму (МКСТ).

Основними видами подорожей, що сформувалися в туристичному молодіжному обміні «Супутника» на цей час, були: загальнопізнавальні тури; поїзди, рейси та круїзи дружби; фестивалі й табори дружби; обмін молодіжними групами міст-побратимів і споріднених підприємств, сільськогосподарських і навчальних закладів; спеціалізований та навчальний туризм, що передбачав участь у виставках, спортивних заняттях, семінарах, конференціях, фестивалях мистецтв, мовних і професійно спрямованих курсах; шкільний й дитячий туризм.

Популярним був також відпочинок у міжнародних молодіжних таборах і центрах (ММТ і ММЦ), яких у системі «Супутника» було 20. Серед них три в Україні: «Верховина» (Закарпаття), кримський «Супутник» (Гурзуф) і «Супутник» у Каневі. Вони часто ставали базою проведення фестивалів і зустрічей дружби, навчальних курсів і шкіл передового досвіду, семінарів молодих лекторів, комсомольського та молодіжного активу — тобто справжніми центрами підготовки пропагандистських кадрів. Крім того, соціально-політичні заходи були неодмінною складовою відпочинку в ММТ і ММЦ.

Маршрути «Супутника» теж мали переважно пропагандистську спрямованість: поряд з тематикою «Міста-пам'ятки» пропонувалися «Шляхами дружби», «Шляхами Жовтня, шляхами Леніна», «Будні великих будов» тощо. Туристи отримували типові програми перебування, велику частку яких завжди становили заходи соціально-політичного характеру: вечори дружби, зустрічі з ветеранами, героями війни та праці, інтерклуби, бесіди та диспути на тематику радянського способу життя, відвідування промислових і сільськогосподарських підприємств, навчальних і громадських

закладів, зустрічі в комітетах комсомолу, мітинги, демонстрації, «суботники» дружби, інтернаціональні трудові вахти й десанти. Програми перебування в усіх містах маршруту неодмінно включали відвідування музею Леніна, революції або Великої Вітчизняної війни. Відмовитись від подібної екскурсії група могла тільки письмовою заявою за підписом її керівника. Взагалі, відмова від соціально-політичних заходів була дуже небажаною.

Упродовж 70-80-х років ХХ ст. «Супутник» організував також поїздки радянської молоді по СРСР. На внутрішньосоюзних маршрутах «Супутника» тільки з 1974 р. до 1977 р. подорожували 9170 тис. молодих туристів, 477,2 тис. провели свої відпустки в ММТ і ММЦ. Організувались також маршрути вихідного дня, подорожі на автобусах, поїздах.

Після прийняття у 1972 р. Секретаріатом ЦК ВЛКСМ постанови «Про туристичну експедицію радянської молоді "Моя Батьківщина — СРСР"» (проіснувала до 1987 р.) внутрішні подорожі та екскурсії набули величезного розмаху й активності. Протягом 1974-1977 рр. на восьми тематичних маршрутах експедиції — «Шляхом Великого Жовтня», «Пам'ятні Ленінські місця», «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», «Будні великих будов», «Ордени на прапорі комсомолу», «Шляхами дружби», «Батьківщини вірні сини» та «Міста-пам'ятки» — подорожувало 30 млн молодих туристів, з яких близько 80 тис. виконали нормативи та були нагороджені бронзовими, 7 тис. — срібними й до 100 осіб — золотими значками «Моя Батьківщина — СРСР».

У 1985 р. в Україні маршрутами експедиції «Моя Батьківщина — СРСР» подорожувало 2,3 млн юнаків і дівчат. Серед них: робітників — 9%, сільської молоді — 5, службовців — 3, учнів шкіл — 38, ПТУ — 18, студентів вузів — 15 і учнів технікумів — 12%.

Для залучення молоді до подорожей використовували практику надання туристичних путівок як нагороду за ударну працю або активну громадську роботу. Так, протягом 1975-1985 рр. за рішенням громадських організацій

щорічно такі безплатні путівки отримували близько 30 тис. молодих робітників і сільських працівників.

Таку форму заохочення застосовували як у внутрішньому туризмі, так і в поїздках радянської молоді за кордон. Проте в останньому випадку спостерігалася істотна відмінність. Якщо до внутрішнього туризму залучалася практично вся молодь, то до іноземного — тільки та, яка мала «комуністичну свідомість». Наприклад, в одному зі звітів про туристичну роботу комсомолу в УРСР зазначалося: «Більшість комітетів комсомолу республіки перебудували свою роботу з урахуванням сучасних вимог, всебічно вивчають морально-політичні якості осіб, які рекомендуються для поїздки за кордон». Зрозуміло, що за таких умов кількість молодих туристів, які виїжджали по лінії «Супутника» за кордон, була значно нижчою, ніж внутрішніх туристів. Так, у 1985 р. з Української РСР за кордон по лінії БММТ «Супутник» виїхало 20 тис. молодих туристів у складі 478 груп, 11 поїздів, рейсів і круїзів дружби. Серед них близько 8 тис. робітників промислових підприємств, 2 тис. працівників сільського господарства. У складі цих туристичних груп було 5152 члени КПРС, 619 депутатів. Як правило, керівниками туристичних груп за кордон були переважно партійні та комсомольські діячі. Якщо у 1970 р. їх нараховувалося 2400, то у 1982 р. — вже 5,5 тис.

«Супутник» практикував виключно груповий туризм тільки для молодих людей. Встановлювалися вікові обмеження: не молодше 16 та не старше 35 років; для школярів — від 12 років. Особи, вік яких перевищував 35 років, допускалися в межах не більше 10% від кількісного складу групи. Переважно це були керівники груп, функціонери молодіжних організацій або «почесні туристи» — ветерани, громадські діячі тощо.

Згідно «Генеральних умов прийому та обслуговування радянської й зарубіжної молоді», «Супутник» пропонував своїм туристам такі послуги: розміщення в містах по маршруту за туркласом (2-4-місні номери, душ і туалет на поверсі, без гарантії надання спільного розміщення для подружніх пар);

триразове харчування в ресторані або кафе; дві екскурсії щоденно (автобусом або міським транспортом у межах міста); один захід соціального характеру; супровід гіда-перекладача по маршруту; зустріч-проводи автобусом без піднесення багажу.

Відповідно й ціни на ці послуги були значно нижчими, ніж в «Інтуристі».

Ідеологічні мотиви в іноземному туризмі в СРСР були на першому місці, відтісняючи на другий план економічну доцільність і прибутковість туристичної діяльності. Це знаходило своє відображення у роботі не тільки «Супутника», але й «Інтуриста».

Так, поряд з «Генеральними тарифами», за якими «Інтурист» здійснював продаж туробслуговування за кордон, він випускав також «Протокольні умови та ціни на обслуговування туристів» із соціалістичних і капіталістичних країн, а також країн, які розвивалися. Вони склалися щорічно як додаток до угод про туробмін на державному рівні з цими країнами. Ціни, вказані в протоколах, були нижчими, ніж у «Генеральних тарифах», для туристів із капіталістичних країн і значно нижчими — із соціалістичних. Часто групи туристів з країн, які щойно здобули незалежність та обирали шлях соціалістичного розвитку, йшли під грифом УІР («особлива увага»). У туристичному світі — це позначка вищої якості туру для дуже багатих клієнтів. Такі групи приймалися на пільгових умовах.

Сфера молодіжного обміну «Супутника» взагалі практикувала цілу систему пільг: 50% знижки на залізничні та 30% — на авіаційні перевезення; знижки вартості квитків до культурних установ тощо. Для груп школярів загальна знижка з вартості туру становила 35%.

«Супутник» мав свої підрозділи при республіканських, крайових, обласних і міських комітетах комсомолу. На кінець 80-х років ця мережа була дуже розгалуженою. Так, у 1989 р. на території СРСР діяло 251 регіональне бюро «Супутника», 19 туристичних центрів, 7 комплексів і готелів. У цьому ж році через систему «Супутника» було надано обслуговування 6,2 млн молодих туристів, у т. ч. — 198,4 тис. юнаків і

дівчат було направлено за кордон, прийнято 230 тис. іноземних молодих туристів, надано послуг на суму 365 млн крб. У системі «Супутника» працювало 7362 особи. Крім штатних працівників тут був значний актив позаштатних співробітників — гідів-перекладачів та ін. «Супутник» мав на цей час 550 партнерів у 88 країнах світу, пропонував своїм гостям близько 500 внутрішніх і 200 закордонних маршрутів до 70 країн світу.

Діючи в руслі економічних реформ, у 1991 р. «Супутник» змінив свій організаційно-правовий статус, перетворившись на акціонерне товариство, що з розпадом СРСР припинило своє існування.

У незалежній Україні на терені сучасного туризму й понині діють колишні структури «Супутника». Деякі з них зберегли свою назву, але повністю змінили напрями та зміст туристичної діяльності.

За масштабами діяльності й масовістю провідне місце в структурі туристичної галузі у 1970-1980-ті роки належало, безумовно, єдиній туристично-екскурсійній системі профспілок, керівництво якою з 1969 р. здійснювала Центральна Рада з туризму та екскурсій ВЦРПС (ЦРТЕ) (в Україні - УРРТЕ).

З кінця 20-х років ХХ ст. профспілки поступово, крок за кроком, монополізували сферу внутрішнього туризму й відпочинку. За період з 1936 р., коли профспілкам офіційно було доручено керівництво усією справою рекреації трудящих у СРСР, було створено систему організованого відпочинку населення, що включала:

— відпочинок з профілактичним лікуванням у санаторіях, лікувальних пансіонатах, санаторіях-профілакторіях і курортних поліклініках;

— відпочинок без лікування (зміцнення здоров'я) на базі будинків відпочинку і пансіонатів, баз і таборів відпочинку;

— активний відпочинок (туризм).

Саме останній напрям становив зміст діяльності туристично-екскурсійної системи профспілок, підвідомчої ЦРТЕ. Структурно схема її діяльності поділялася на п'ять підсистем: екскурсійний, плановий, транспортний,

самодіяльний туризм і туризм на основі внутрішньосистемних угод.

3. Екскурсійний туризм

Екскурсійний туризм був могутньою ідейно-виховною зброєю в руках тоталітарної держави. Можна цілком упевнено стверджувати, що в системі ЦРТЕ у цей час було створено одну з найсильніших у світі екскурсійних шкіл. Багатючий екскурсійний матеріал, який охоплював до 17 тис. тем, розгалужена мережа екскурсійних бюро, де працювало близько 40 тис. екскурсоводів — унікальних майстрів своєї справи. Було розроблено вітчизняну теорію та методику екскурсійної справи, накопичено великий практичний досвід. Так, тільки в УРСР у 80-ті роки ХХ ст. працювали 154 екскурсійних бюро; екскурсії проводилися по 3 тис. тем і в них брали участь близько 50 млн осіб щороку. Щоденно в Україні екскурсіями було охоплено в середньому 110 тис. осіб.

4. Плановий туризм

Плановий туризм — це розвинена система розподілу туристичних послуг. Він передбачав організовані подорожі за спеціально розробленими туристичними маршрутами, кожен з яких мав детальний план розробки — картку туристичного маршруту та кодовий номер. Низка маршрутів, так звані «всесоюзні», централізовано розроблялися й затверджувалися ЦРТЕ, інші, «місцеві», — місцевими радами з туризму та екскурсій. Після розробки й затвердження маршруту, на нього випускалась певна кількість путівок, які розподілялися та реалізовувалися через туристичні агентства, бюро реалізації та інші служби туристсько-екскурсійних підприємств або їх реалізація відбувалася шляхом укладання угод між турпідприємствами й державними установами, навчальними закладами, громадськими організаціями. Придбання путівки, що давала право на розміщення, харчування, туристсько-екскурсійне обслуговування, було обов'язковою умовою участі громадянина у плановому маршруті.

У 1986 р. мережа планових туристичних подорожей складалася майже з 24 тис. маршрутів, у т. ч. — 370 всесоюзних. Географія планових туристичних

подорожей охоплювала практично всі регіони СРСР. У 1990 р. тільки в Україні діяло 172 всесоюзні туристичні маршрути. За змістом програм вони поділялися на тематичні (екскурсійні), похідні (з активними засобами пересування), фізкультурно-оздоровчі (з переважанням спортивних та оздоровчих заходів) і комбіновані, що поєднували у програмі обслуговування елементи перших трьох видів. Серед маршрутів з активними засобами пересування були гірськолижні, водні, кінно-верхові, спелеологічні, тури для любителів полювання й рибної ловлі. Наприкінці 80-х років ХХ ст. почали випускати «сімейні путівки» для батьків з дітьми від 12 років на маршрути всіх видів. Планувався їх випуск на транспортні подорожі.

Транспортні подорожі — це подорожі за плановими туристичними маршрутами з використанням транспортних засобів: авіації, залізничного й автотранспорту, морських і річкових суден. Останні, як і спеціалізовані поїзди, одночасно використовувались як засоби розміщення туристів. У транспортних подорожах брали участь близько половини планових туристів, а їх питома вага в обсязі туристсько-екскурсійних послуг становила близько 40%. У 1986 р. на транспортних маршрутах ЦРТЕ експлуатувалось 136 річкових і 19 морських суден, близько 2600 поїздів далекого прямування, кількість авіаційних рейсів сягала 62 тис. У другій половині 1980-х років щорічно на транспортних маршрутах здійснювали подорожі 3,3 млн осіб.

У практиці ЦРТЕ використовувалися як багатоденні транспортні подорожі, так і маршрути вихідного дня. Серед подорожей вихідного дня — тематичні поїзди «Здоров'я», «Грибник», «Лижник», «Рибалка», що мали попит у мешканців великих промислових міст. У 1985 р. більш як 2 тис. таких поїздів вивезли поза місто по 180 маршрутах близько 3 млн відпочиваючих.

5 Самодіяльний туризм

Самодіяльний туризм об'єднував подорожі за маршрутами, що розроблялися самими туристами або були запропоновані їм туристичними клубами й секціями. Він включав також різні змагання з пішого, водного, гірськолижного, авто-, мото-, вело- і спелеотуризму, альпінізму, експедиції,

зльоти та збори, суспільне корисну та краєзнавчу роботу, походи вихідного дня, одно- та багатоденні подорожі різної категорії складності тощо.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. тільки в УРСР у відділах фізкультури підприємств, установ, навчальних закладів, колгоспів працювало понад 18 тис. секцій, у яких різними видами туризму займалися понад 2400 тис. осіб. Туристичними організаціями України було розроблено 2 тис. маршрутів вихідного дня, за якими щорічно подорожували 6,5 млн осіб.

Завдання безпеки туристів й екскурсантів під час походів, мандрівок та експедицій було покладено на контрольну-рятувальну службу (КРС) — важливу ланку системи самодіяльного туризму.

Слід зазначити, що самодіяльний туризм теж регламентувався й контролювався керівними профспілковими туристичними органами. Існували «Правила організації та проведення самодіяльних туристських походів і подорожей на території СРСР». Розроблений туристами маршрут мав бути зареєстрованим і затвердженим керівними органами, оформленим маршрутним листом (книжкою). Офіційно це робилося з метою організаційного зміцнення самодіяльного туризму, фактично ж — для посилення контролю за його діяльністю.

У 1985 р. було створено Всесоюзну федерацію туризму та федерації на місцях у складі місцевих рад з туризму й екскурсій. При федераціях працювали громадські комісії з кожного виду туризму, до роботи в яких на добровільних засадах залучалося чимало громадських кадрів — туристського активу, тренерів і суддів з туризму, працівників профспілкових туристичних організацій. І все ж при великій заорганізованості та регламентованості самодіяльного туризму насправді це був масовий туристичний рух.

Ще одним видом роботи туристичних організацій профспілок на внутрішньому ринку була організація подорожей на умовах взаємної домовленості між територіальними підрозділами туристсько-екскурсійної системи — радами з туризму й туристичними підприємствами — на основі внутрішньосистемних угод. Це був своєрідний децентралізований

туристичний обмін. Проте наведена форма діяльності становила порівняно невелику частку всієї роботи туристичної системи профспілок.

За своєю сутністю профспілковий туризм мав соціальний характер.

Більшу частину вартості профспілкових путівок, як правило, оплачували профспілкові організації підприємств чи закладів, де працювали або навчалися туристи. Діяв типовий для радянської системи механізм розподілу, який робив доступним відпочинок на маршрутах профспілкового туризму для багатьох незаможних громадян. Соціальний характер носила і міжнародна туристична діяльність ЦРТЕ. Проте її участь в організації радянського туризму за кордон була незначною й обмежувалася такими функціями, як підбір груп, підготовка їх керівників, реалізація путівок. Власне організацією та забезпеченням туристичних подорожей за кордон займався «Інтурист». ЦРТЕ здійснювала прийом й обслуговування іноземних туристів на території СРСР. Для цього у 1985 р. в її складі було створено Управління з іноземного туризму, а в структурі ряду республіканських обласних і міських рад діяли спеціальні бюро з прийому та обслуговування іноземних туристів — «Інтурбюро».

Офіційною метою розвитку іноземного туризму в системі ЦРТЕ проголошувалося «зміцнення інтернаціональних зв'язків профспілок і трудящих Радянського Союзу з трудящими, прогресивними та демократичними профспілками за кордоном»¹.

Це зумовило й вибір партнерів. Партнерами ЦРТЕ в зарубіжних країнах виступали туристичні фірми, громадські та профспілкові організації. У другій половині 1980-х років вона співробітничала з 11 туристичними організаціями 9 соціалістичних і 42 туристичними фірмами капіталістичних країн.

Програми перебування іноземних туристів створювалися з метою «надати зарубіжній аудиторії можливість ознайомитися з життям і працею радянських людей».

Вони включали велику кількість (понад 500) об'єктів і заходів соціального характеру: відвідування промислових підприємств, радгоспів і колгоспів,

наукових лабораторій, вузів, шкіл і дошкільних закладів, а також закладів культури, проведення зустрічей і бесід, відвідування сімей тощо.

Ціни на обслуговування та його стандарти відображалися у «Генеральних умовах прийому іноземних туристів у СРСР по лінії Центральної Ради з туризму та екскурсій» і включали:

—розміщення в готелі у номері з ванною або душем;

—триразове харчування в ресторанах або кафе (в поїздках на відпочинок пропонувався також напівпансіон);

—дві екскурсії в межах міста щоденно загальною тривалістю до 6 год автобусом у супроводі гіда (пізнавальні подорожі);

—вхідну плату до музеїв та інших об'єктів показу;

—соціальну програму;

—послуги гіда-перекладача для супроводження групи по всьому маршруту;

—користування пляжем на морських курортах;

—зустріч-проводи з піднесенням багажу (за договором).

Тури до СРСР, що їх пропонувала ЦРТЕ, були переважно подорожами пізнавального характеру для спеціалізованих туристичних груп з однорідним професійним складом (вчителі, викладачі, шахтарі, будівельники тощо) і включали близько 70 маршрутів до 108 міст СРСР. Крім того, мала місце така форма контактів іноземних туристів з радянськими громадянами як спільно організований відпочинок на Чорноморському узбережжі Кавказу (пансіонат «Світлана» в Сочі), а також — відвідування іноземними туристами фестивалів мистецтв, спортивних заходів, свят.

ЦРТЕ приймала іноземних гостей виключно на груповій основі, переважно безвалютній. У 1972 р. ЦРТЕ отримала дозвіл займатися комерційним туризмом, але безвалютний обмін залишився головним напрямом її міжнародної діяльності. Як організація соціального туризму ЦРТЕ брала участь у роботі міжнародних туристичних організацій відповідного профілю: Міжнародного профспілкового комітету з соціального туризму та відпочинку

Всесвітньої федерації профспілок (МПКСТВ), Міжнародного бюро з соціального туризму (БІТС), Міжнародної асоціації з соціального туризму та відпочинку трудящих (МАСТВТ).

Відповідно до обсягів діяльності організаційна структура туристсько-екскурсійної системи профспілок була дуже розгалуженою. Під керівництвом ЦРТЕ наприкінці 80-х років ХХ ст. працювало близько 2 тис. різних організацій, установ і підприємств, які знаходилися на самостійному балансі. Це республіканські, крайові, обласні, міські та районні ради з туризму й екскурсій, бюро реалізації путівок та екскурсійні бюро, підприємства розміщення, харчування, торгівлі, культурно-побутового й спортивно-оздоровчого обслуговування, автотранспортні підприємства та ремонтно-будівельні організації, пункти прокату. Наприкінці 1980-х років більшість з них об'єдналася на територіальних засадах, утворюючи обласні ТЕВО — туристсько-екскурсійні виробничі об'єднання, яких у 1989 р. в системі профспілкового туризму налічувалося 80.

У 1965 р. в системі було 300 об'єктів розміщення на 65 тис. місць, а в 1989 р. їх кількість сягнула 627 на 300 тис. місць. Серед них такі висококласні готелі, як «Турист» і «Салют» у Москві (розряд вищий А). Туристсько-екскурсійна система профспілок включала також деякі навчальні, видавничі і науково-дослідні заклади: Центральне рекламно-інформаційне бюро «Турист», редакцію журналу «Турист», Інститут підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій з філіалами, курсами та навчально-курсним комбінатом, проектні організації «Турпроект», Всесоюзну науково-дослідну лабораторію з туризму та екскурсій, Центральний навчально-методичний кабінет з пропаганди передового досвіду туристсько-екскурсійних організацій. У туристсько-екскурсійній системі профспілок були задіяні працівники 160 посадових категорій — близько 169 тис. осіб — керівники, спеціалісти, працівники масових професій.

У 1989 р. на маршрутах профспілкового туризму побували 42 млн вітчизняних туристів, 226 млн екскурсантів. У середньому в країні щорічно

подорожували: на транспортних маршрутах — 17 млн осіб, на планових маршрутах — 36 і на самодіяльних — 20 млн осіб. Незважаючи на тенденцію радянської офіційної статистики зазвичай завищувати звітні цифри, все ж обсяги діяльності внутрішнього туризму профспілок були дуже значними. Зважаючи на це, саме в їх руках знаходилась і справа координації діяльності організацій, міністерств і відомств, зацікавлених у розвитку туризму цього виду. Для цього при ВЦРПС діяла Міжвідомча Рада з туризму та екскурсій.

Після розпаду СРСР система профспілкового туризму виявилася найбільш консервативною у збереженні своєї структури. Існуюче нині АТ «Укрпрофтур», засновниками якого стали Федерація профспілок України й органи соціального страхування, становлять практично ті ж самі обласні організації та підприємства, що сьогодні входять до нього на правах дочірніх. А правління АТ виступає спадкоємцем Української республіканської РТЕ.

У цей період туризмом займалися також Міністерство оборони СРСР, Міністерство освіти, Міністерство культури й Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Державний комітет СРСР з професійно-технічної освіти, Торговельно-промислова палата СРСР. Але діяльність усіх цих організацій та відомств мала обмежений характер і була спрямованою тільки на певний вид туристсько-екскурсійного обслуговування або певну групу населення.

Дитячо-юнацький туризм в Україні розвивався під егідою Республіканської дитячої екскурсійно-туристської станції (РДЕТС) Міносвіти, яка проводила свою роботу в рамках дитячих туристичних гуртків, секцій, клубів, надавала методичну допомогу з організації туристсько-краєзнавчої роботи, видавала програми та посібники, проводила навчально-тренувальні збори й конференції, а також безпосередньо організовувала масові туристсько-краєзнавчі походи, подорожі та екскурсії, відпочинок школярів на турбазах і станціях юних туристів. Сьогодні в Україні цю діяльність продовжує Український державний центр туризму й краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти та науки України.

Питання для самопідготовки

1. Яка організація в Радянському Союзі займалась іноземним туризмом?
2. Назвіть організацію, яка займалась внутрішнім туризмом.
3. Розкажіть про організацію морського туризму в другій половині ХХ століття.
4. Назвіть головні чинники розвитку туризму другої половини ХХ століття.
5. Охарактеризуйте роль повітряного транспорту в світовій туристичній індустрії другої половини ХХ століття.
6. Назвіть найбільш відомі всесоюзні маршрути.

Список рекомендованої літератури

1. Воронкова Л.П. История туризма / Л.П.Воронкова – Москва – Воронеж: «МОДЭК», 2001. – 303 с.
2. Історія України: Навч. посіб./ За ред.В.А.Смолія. – К.1997. – 401с.
3. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: підручник / Т.Г. Сокол – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
4. Соколова М.В. История туризма / М.В. Соколова – М.: «Академия», 2004. – 352 с.
5. Устименко Л.М. Історія туризму: навчальний посібник / Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с.
6. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч.посібник / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова -К. : Вища шк. ,2002. – 195 с.: іл.
7. Шаповал Г.Ф. История туризма / Г.Ф.Шаповал – Минск: ИП Экоперспектива. 1999. – 303 с.

Тема 8. Туризм в Україні на рубежі ХХ-ХХІ ст.

План

- 1. Туризм в Україні на сучасному етапі**
- 2. Перспективи розвитку туризму в Україні.**
- 3. Основні тенденції та перспективи розвитку міжнародного туризму**

1. ТУРИЗМ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розпад СРСР з його жорстко організованою системою політичного та господарського управління, перехід республік до національної самостійності, до ринкових моделей економіки, різка зміна ідеологічних пріоритетів спричинили появу багатьох проблем політичного, економічного, правового характеру. Проблеми суспільного розвитку викликали відповідні проблеми в туристичній сфері. У країнах пострадянського простору, в т. ч. і в Україні, на початку останнього десятиріччя ХХ ст. відзначався різкий спад обсягів туризму, особливо іноземного й внутрішнього; спостерігалось переважання виїзного туризму, зміна структури його видів — поява так званого «шопінгового» туризму при зменшенні обсягів екскурсійного та рекреаційного, спортивно-оздоровчого, практичному зникненні соціального туризму. Якщо у 1980-х роках середня кількість інтуристів які відвідували Україну, щорічно становила понад 500 тис., то) 1992 р. їх було менше 120 тис.; у цьому ж році за кордон виїхали 10 млн українців. Внаслідок цих процесів країна у 1990-1992 рр втратила майже 80% валютних надходжень від іноземного туризму.

Перехід туризму з ідеологічної сфери до ринково-комерційної викликав не тільки проблеми підприємницького характеру, такі як його валютне регулювання, оподаткування, але й необхідність створення нової структури управління туризмом, структури туристичної галузі. Після розпаду єдиної державної системи управління туризмом на місці трьох монопольних турорганізацій СРСР — «Інтуриста», «Супутника» та ЦРТЕ — виникли

комерційні структури державної та інших форм власності, які в основному утворилися з їхніх колишніх функціональних і територіальних підрозділів і використовували вже напрацьовану базу, досвід і зв'язки: Генеральні агентства з туризму в областях і в м. Києві, Укрінтур, АТ «Інтурист-Україна», АТ «Супутник-Україна», «Супутник тревел ЛТД», АТ «Укрпрофтур» та ін. Водночас з цією «реорганізацією зверху» пішов процес «знизу» — з'явилося багато нових фірм, які часто не мали ні досвіду роботи, ні знання її специфіки, а лише використовували ринкову кон'юнктуру. У 1993 р. таких фірм і туристичних відділів в Україні було близько 16 тис., а їх туристичну діяльність часто можна було зазначити як некомпетентну й навіть руйнівну. Ситуація вимагала впровадження державної регуляторної політики в туристичній сфері.

Першим кроком впровадження державного регулювання туризмом стало створення Державного комітету України з туризму (Постанова Кабінету Міністрів України № 616 від 10 листопада 1992 р.). Його правонаступником з травня 2000 р. став Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, у складі якого працював Департамент туризму й курортів. 22 листопада 2000 р. Держкоммолодьспорттуризм був реорганізований та Указом Президента України від 14 грудня 2001 р. було створено Державну туристичну адміністрацію України як центральний орган державної виконавчої влади в галузі туризму. Сьогодні керівництво туризмом здійснює Державна служба туризму і курортів, яка входить до складу Міністерства культури й туризму України. 20 квітня 2005 р. Указом Президента України цей орган разом з Міністерством культури і мистецтв України було реорганізовано в Міністерство культури і туризму України. Крім того, у складі місцевих органів самоуправління — обласних держадміністрацій та міських (у Києві й Севастополі) питаннями туризму займаються спеціальні департаменти та управління, а в Автономній Республіці Крим створено Міністерство курортів і туризму. У складі Верховної Ради України — вищого законодавчого органу — працює Комітет з молодіжної політики, спорту і туризму.

Другим серйозним кроком у справі державного регулювання туризмом було прийняття 15 вересня 1995 р. Закону України «Про туризм»; 18 листопада 2003 р. Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про туризм"» затверджено його нову редакцію¹. У Законі визначаються пріоритети державної політики в галузі туризму, основні завдання у справі його перетворення на високорентабельну галузь економіки та засіб культурного розвитку громадян, механізми управління туризмом, його кадрового та наукового забезпечення, основні засади організації туристичної діяльності, гарантування безпеки й захисту прав громадян, захисту довкілля в процесі туризму та інструменти його державного регулювання, такі як ліцензування й сертифікація, державна статистична звітність.

Підвищенню якості туристичних послуг сприяє їх сертифікація — встановлення відповідності якості послуг існуючим державним стандартам. В Україні з жовтня 1999 р. запроваджено обов'язкову сертифікацію готельних послуг і послуг громадського харчування проводиться добровільна сертифікація туристичних послуг.

З метою державного сприяння розвитку туристичної сфери координації діяльності міністерств і відомств України, пов'язаної з туризмом, 13 березня 1996 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 322 було затверджено Положення про Національну раду ; туризму, яку очолює віце-прем'єр-міністр України. У країні створено декілька громадських об'єднань та організацій туристичної сфери Туристична асоціація України, Всеукраїнська спілка працівників асоціацій, підприємств і організацій туристичної сфери (УкрСоюзТур), Всеукраїнська спілка туроператорів та ін.

Після розпаду СРСР не стало й єдиного туристичного простору. Багато туристичних маршрутів, популярних раніше серед іноземних туристів перестали існувати. Спроби зберегти колишній турпродукт, налагодити туристичне співробітництво через утворення в 1993 р. міждержавних і міжвідомчих об'єднань держав СНД успіху не мали. Серед таких організацій як «ЄвроАзія», що об'єднала колишні структури «Інтуриста» (від України — АТ

«Інтурпст-Україна»), об'єднання профспілкових структур «Астур» (серед учасників — АТ «Укрпрофтур») найбільш життєдієвою виявилася Міжнародна туристсько-спортивна спілка, до якої від України ввійшла Туристсько-спортивна спілка України, створена у 1990 р. У лютому 1997 р. на ІХ конгресі МТСС у Києві був схвалений проект концепції єдиного туристичного простору для країн СНД і Болгарії, створено Міжнародну федерацію спортивного туризму — громадську організацію сприяння розвитку спортивного туризму. В Україні працює державна аварійно-рятувальна служба, яка забезпечує безпеку в туризмі.

Перед Україною, як і перед іншими країнами колишнього СРСР, постала проблема створення власного туристичного продукту. З цією метою 28 вересня 1996 р. Указом Президента України був створений Фонд «Намісто Славутича» для розробки мережі вітчизняних туристичних маршрутів. У процесі роботи над створенням національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів «Намісто Славутича» розроблена їх тематика по всіх областях України та в АР Крим з включенням великої кількості цікавих пам'яток природи, історії й культури. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1997 р. прийнято «Програму розвитку туризму до 2005 р.», якою передбачалася розробка турів «Із варяг до греків», «Чумацькими шляхами», «По місцях козацької слави» тощо. Серед перспективних напрямів був намічений розвиток рекреаційного та сільського зеленого туризму в Криму й Карпатах, туризму шкільного й дитячого, спортивно-оздоровчого та екскурсійного, робота над проектом «Україна в мережі транснаціональних Великих шовкових шляхів». У Програмі визначалися також шляхи вдосконалення нормативно-законодавчої бази туризму й зміцнення його інфраструктури, поліпшення його інформаційно-рекламного, наукового та кадрового забезпечення, підвищення якості послуг та ефективності використання рекреаційних ресурсів, розширення міжнародного співробітництва. Такі ж програми розвитку туризму були розроблені та прийняті до виконання у регіонах України.

На жаль, багато положень Програми були не виконані через брак фінансування. Разом з тим, багато тематичних маршрутів у подальшому знайшли свою розробку й впровадження у роботі місцевих туристичних організацій та підприємств. Так, було створено Спілку сприяння розвитку сільського зеленого туризму. До складу Спілки входить 14 регіональних осередків, які проводять освітньо-правову, інформаційну, методичну роботу, допомагають у організації туризму цього виду й просуванні його на туристичний ринок. При правильній організації сільський зелений туризм дозволить міським мешканцям відпочити на природі за відносно низькими цінами, а господарям сільських осель — одержати додатковий прибуток в умовах економічних труднощів, викликаних проблемами сучасного села.

У перші роки незалежності Україна була дуже мало відома на світовому туристичному ринку, не було й належної реклами національного туристичного продукту. Важливим кроком у вирішенні цієї проблеми став вступ України до дійсних членів ВТО у жовтні 1997 р. Згідно Указу Президента України від 21 вересня 1998 р. «Про день туризму» цей день відзначається в Україні на державному рівні щороку 27 вересня. Визнанням вагомості туристичного потенціалу України стало її обрання до керівного органу ВТО — Виконавчої ради, що відбулося на XIII сесії Генеральної асамблеї ВТО в Сантьяго (Чилі) в 1999 р. У цей же час вищий навчальний заклад КУТЕП і готель «Дніпро», а згодом і Головне управління комунального та готельного господарств і туризму Київської міської державної адміністрації ввійшли до Ділової Ради ВТО. Система інформування про туристичні можливості України здійснюється через електронні засоби, Інтернет. Для цього створено «Українську туристичну інформаційну систему» (УТІС), яка представляє український сайт у ВТО. Має місце державна підтримка участі вітчизняних туроператорів у престижних міжнародних туристичних ярмарках, салонах і біржах, таких як «ІТВ» у Берліні, «WTM» у Лондоні, «Fitur» у Мадриді, «MITT» у Москві. Виставкова діяльність розвивається і в Україні — організовуються міжнародні й регіональні туристична виставка, що відбувається щовесни. Та цього замало,

тому на порядку денному — створення закордонних туристичних представництв, розробка і проведення рекламних кампаній.

Україна розвиває міжнародне співробітництво в туризмі не тільки в рамках ВТО. Вона бере активну участь в роботі Організації Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), Центральної Європейської ініціативи (ЦЄІ), де вирішуються питання туристичного співробітництва. У рамках країн СНД працює створена у 1993 р. Рада з туризму країн-учасниць СНД, у якій представлена й Україна. У 1998 р. Радою з туризму СНД ухвалено «Тбіліську декларацію країн-учасниць СНД» про створення умов для стабільного розвитку туризму. Підписано низку угод про співробітництво в галузі туризму з країнами близького та далекого зарубіжжя на міжвідомчому й міждержавному рівні, з деякими з них утворено спільні комісії з питань співробітництва в туризмі.

Українська туристична галузь набирає потужності. Вже сьогодні вона виробляє 8% ваяового внутрішнього продукту і становить 20% зовнішньоторговельного обігу України, надає роботу у туризмі та суміжних з ним галузях близько 1,8 млн громадян. У 2001 р. Україну відвідали 5,8 млн і в 2002 р. — 6,3 млн туристів, тобто темпи зростання іноземного туризму становили 8,6%. За кордон у 2001 р. виїхали — 9,4 млн а в 2002 р. — 9,2 млн українських туристів. Це на 1,5% менше, хоча кількість організованих туристів зросла з 2,07 млн до 2,1 млн У 2001 р. внутрішнім туризмом було охоплено 6,9 млн, а у 2002 р. — 7,2 млн туристів (зростання — 4,1 %). На екскурсіях у 2001 р. побувало 19 млн, а в 2002 р. — 20 млн екскурсантів

За роки існування незалежної України закладено підвалини вітчизняного туризму. Завдання, що стоять перед українським туризмом, потребують стратегічного планування його розвитку на перспективу, комплексного підходу до їх вирішення та головне — розробки дієвих виконавчих механізмів, які дозволять зробити його високорентабельною галуззю, сприятимуть соціально-економічному та культурному розвитку країни, створенню її позитивного іміджу в світі.

2. Перспективи розвитку туризму в Україні

Розвиток туризму в Україні суттєво впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів народного споживання, і є одним із найбільш перспективних напрямків структурної перебудови економіки.

Світова рада подорожей та туризму у співпраці з Оксфордським відділом економічних прогнозів оприлюднили щорічний економічний огляд світового туризму за 2006 рік. Україна посіла в ньому 50-те місце за показником розвитку сфери туризму в світі.

Як і для багатьох європейських країн, де найбільш потужними є туристичні потоки між сусідніми державами, для України, на перспективу, сукупна частка туристичного обміну з Росією, Білоруссю та Молдовою коливатиметься в межах 60% у загальних обсягах турпотоків.

Окрім цього, сусідні країни забезпечуватимуть і потужні потоки одноденних відвідувачів, зокрема транзитних, чисельність яких щорічно збільшуватиметься

Ведучи мову про перспективи розвитку туризму в Україні на наступні десять років, насамперед необхідно підкреслити, що сучасний туризм - це та сфера економіки й життєдіяльності суспільства в цілому, яка в тій чи іншій мірі інтегрує практично всі галузі, що й визначає одне з перших місць, яке займає туризм у світовій економіці. Саме цей фактор повинен стати головним у формуванні нового державного підходу до туризму, як тієї галузі, пріоритетний розвиток якої може позитивно вплинути на економічний і соціальний стан країни в цілому, стимулювати ряд важливих галузей економіки, сприяти зміцненню нового позитивного іміджу України на світовій арені.

Стратегічною метою розвитку сфери туризму в Україні можна визначити створення конкурентоспроможного на світовому ринку туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби іноземних туристів і населення країни, забезпечити на цій основі

комплексний розвиток територій та їх соціально-економічних інтересів при збереженні екологічної рівноваги та історико-культурного докiлля. Програма дій, зорієнтована на досягнення цієї мети, має бути синхронізованою з загальними темпами становлення ринкових механізмів і співвіднесеною з політикою структурних реформ в економіці. Вона повинна також враховувати накопичений досвід розвитку туризму у світі, що створює сприятливі умови для доопрацювання та розроблення відповідної нормативно-правової бази туризму.

Нарощування темпів та підвищення ефективності роботи підприємств сфери туризму, становлення туристичної галузі як однієї з провідних галузей вітчизняної економіки стримується невирішеністю низки питань, розв'язання яких потребує державного регулювання та підтримки виконавчих органів влади.

На думку одного з провідних спеціалістів туризму Роберта А. Браймера, „у теперішній час найбільш гальмівним фактором у розвитку туризму на суспільному рівні є відсутність уваги та підтримки з боку політиків та громадської влади. Коли на туризм не зважають, його доходи не визначені, відсутнє ретельне планування та, як наслідок, відсутній і розвиток. Як тільки буде глибока зацікавленість на законодавчому рівні, поєднання зусиль для піднесення статусу індустрії туризму на більш високий рівень не тільки у вигляді декларацій, а й конкретних заходів щодо встановлення та підтримки економічних зв'язків, почне ефективно діяти маркетинг у сфері туризму, відтоді можна розраховувати на видимі результати”.

Одне із ключових питань, яке необхідно вирішити в найближчий час, - це питання оптимізації взаємодії туризму і культури як на рівні центральних органів влади, так і на місцях. Культурна спадщина, музеї, театри в більшості країн світу є виключно важливим фактором залучення туристів, генерації міжнародних і локальних туристичних потоків. І в результаті цього свого клієнта отримують транспорт і громадське харчування, готелі, місцева промисловість та ін.

Координація стратегічного розвитку культурної сфери і туризму на місцях повинна привести до більш тісної співпраці місцевої влади і реального бізнесу у виконанні конкретних завдань по збереженню культурної спадщини, впровадження в практику діяльності музеїв, національних заповідників передових менеджерських практик, орієнтації для роботи в ринкових вимірах і координації діяльності із суб'єктами туристичної індустрії .

Перспективний розвиток туризму в Україні суттєво вплине на зайнятість населення. У сфері туризму і рекреації з урахуванням інших галузей (транспорт, торгівля, зв'язок та ін.) та тимчасової зайнятості протягом активного туристичного сезону в 2010 році працюватиме 3,63 млн. осіб .

Прийняте рішення про проведення Чемпіонату Європи з футболу в Україні та Польщі в 2012 році допоможе якнайкраще заявити про туристичні можливості України у всьому світі.

Подальший розвиток демократії, політична стабільність, визначення пріоритетних напрямків економічного розвитку, майбутній вступ України до НАТО та ЄС - все це забезпечить створення високоприбуткової туристичної галузі, яка задовольнить потреби внутрішнього та міжнародного туризму, з урахуванням природно-кліматичного, рекреаційного, соціально-економічного та історико-культурного потенціалу країни, її національних особливостей.

Важливими факторами, що впливатимуть у подальшому на розвиток ринку туризму, є демографічні зміни, матеріальний та соціальний стан населення, рівень освіти, тривалість відпустки, професійна зайнятість та багато інших чинників.

Демографічна структура населення України та аналіз вікових груп, які найбільше подорожують, ще раз підтверджують, що в Україні найбільш активна частина населення віком від 30 до 40 років, на відміну від економічно-розвинених країн, де люди старшої вікової групи (55-60 років) відіграють дедалі важливішу роль у міжнародному туризмі. Тільки в 2005 році у світі

zareєстровано біля 135 млн. прибуттів, здійснених людьми старшого віку. Основними постачальниками цієї категорії туристів є США, Канада, Японія та країни Європейського Союзу. Населення цих країн, незважаючи на швидкі темпи старіння, залишається фізично активним і, що не менш важливо, - більш заможним.

Поступове збільшення кількості працюючих, забезпечення більш високого доходу на кожного члена сім'ї, підвищення тривалості оплачуваної відпустки та гнучкість робочого часу поступово розширяють такі сегменти туристичного ринку, як поїздки з метою відпочинку і в період відпусток, відвідування тематичних парків і культурних заходів, здійснення ділових поїздок, короткочасних подорожей і маршрутів вихідного дня тощо.

Зростання рівня освіти збільшує потяг людини до знань, зацікавленість іншою культурою викликає бажання подорожувати й отримувати нові враження.

Одним із найважливіших чинників, що впливає на розвиток як внутрішнього, так і міжнародного туризму, є добробут населення. Існує чіткий зв'язок між тенденцією розвитку туризму, загальним економічним розвитком і особистими доходами громадян. Туристичний ринок дуже відчутний до змін в економіці. За стабільних цін, зростання особистого споживання на 2,5% збільшує витрати на туризм на 4%, а зростання особистого споживання на 5% збільшує витрати на туризм на 10%

Щорічне збільшення доходів громадян України приведе до більш інтенсивної туристичної діяльності й, зокрема, до збільшення кількості споживачів із високими доходами. В майбутньому населення України буде характеризуватися як таке, що має підвищену якість життя. Відпочинок, подорожі, мистецтво, культура стануть основними елементами, які заповнять вільний час людини.

3. Основні тенденції та перспективи розвитку міжнародного туризму

За обсягом експортних послуг туризм посідає третє місце у світі, поступаючись лише нафтовій промисловості та радіоелектроніці. Вважається, що

туризм може нормально функціонувати тільки при здоровій економіці, проте світовий досвід переконує, що сучасну індустрію відпочинку можна створити в будь-якій привабливій з точки зору мандрівника країні. І цьому твердженню є відповідні приклади: Кіпр, Іспанія, Індонезія, Єгипет, Таїланд та інші. Саме завдяки туризму багато країн зробили так званий економічний ривок.

Позитивний вплив туризму на економіку держави відбувається лише в тому разі, коли він розвивається всебічно, тобто не перетворює економіку країни в економіку послуг. Іншими словами, економічна ефективність туризму передбачає розвиток паралельний і взаємозв'язаний з іншими галузями соціально-економічного комплексу.

Осмилення людиною, що вона є громадянином не лише своєї країни, а і світу, призводить до розширення ринку туристичних подорожей, особливо цільових; на конференції Всесвітньої туристичної організації в Лісабоні за результатами дослідження були визначені найбільш перспективні види туризму XXI ст., серед яких важливе місце посідає - пригодницький туризм. у світі залишається все менше не освоєних туристами регіонів. Справжніх романтиків приваблюють найвіддаленіші точки Землі, гірські вершини та морські глибини. Нові потреби викликають необхідність розробки відповідного туристичного продукту.

Однією з привабливих територій, яка може дати нові враження та відчуття, є Антарктида. Багато туристів уже побували на цьому льодовому континенті. Питання про перетворення трьох своїх дослідницьких баз у Антарктиці в туристичні центри вирішує Австралія, Великобританія, Нова Зеландія та Росія, що відкрили там бази для мандрівників.

Наступним перспективним видом є круїзи. Цей сектор туризму розвивається феноменально швидко. Туристичні компанії пропонують широкий спектр послуг: тури, подорожі до коралових островів, круїзи по Нілу, круїзи по Середземному морю та навколо світу тощо. Рекламні

перспективи закликають насолодитися безмежним краєвидами, надзвичайною красою морських узбережь, знаходячись на борту білосніжного лайнера.

Серед інших перспективних видів туризму слід назвати екотуризм, екстремальний та культурно-пізнавальний. Найбільші потоки туристів, що подорожують із пізнавальною метою, можна спостерігати в Європі, Азії та на Близькому Сході. У зв'язку зі збільшенням інтересу до пізнавального туризму зростає значення охорони пам'яток культури та керування туристськими потоками, дотримання меж: пропускнуго потенціалу історико-культурних і природних туристичних ресурсів. Активно сприяє цьому діяльність ЮНЕСКО, яка запровадила перелік унікальних історико-культурних та природних пам'яток, що належать до світової спадщини людства. Зараз їх налічується понад 700, і майже всі ці пам'ятки приваблюють численних туристів. За прогнозами ВТО, в ХХІ ст. очікується туристичний бум: загальна кількість мандрівників у світі наблизиться в 2020 р. до 1,6 млрд. Згідно з прогнозами, Китай до 2020 р. стане основним туристичним напрямком у світі, випередивши п'ятірку лідерів - Францію, США, Іспанію, Італію та Великобританію. Другим за популярністю напрямком стануть США.

Очікується бурхливий розвиток виїзного туризму. Найбільшими країнами-постачальниками туристів стануть Німеччина, Японія, США, Китай, Великобританія та Росія.